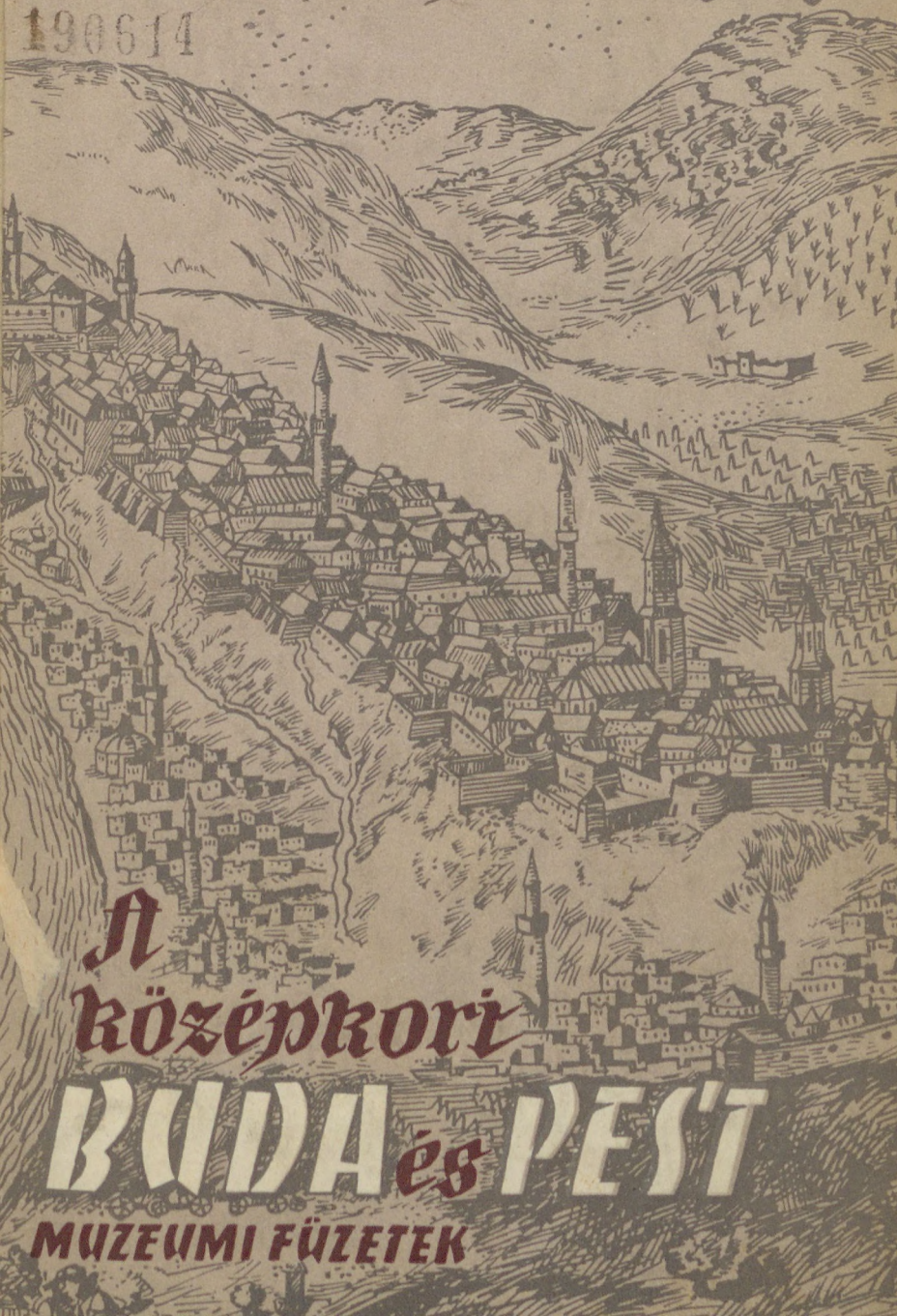

190.614

en von Alt Ofen während der Belagerung

190614

A
Középkori
BUDA és PEST
MUZEUMI FÜZETEK

A címlapot
VARGA GYŐZŐ
rajzolta

1117682

A KÖZÉPKORI BUDA ÉS PEST

ÍRTÁK:

F. MIHÁLY IDA

LÓCSY ERZSÉBET

HOLL IMRE

**MTA
KIK**

KIADJA A NÉPMŰVELÉSI MINISZTERIUM MŰZEUMI FŐOSZTÁLYA
1955

190614

MÚZEUMI FÜZETEK

1955

Szerkeszti:

SOLYMÁR ISTVÁN

DR. KASZAB ZOLTÁN:

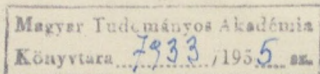
100 ÉVES KÜZDELEM
A KOLORÁDÓBOGÁR ELLEN

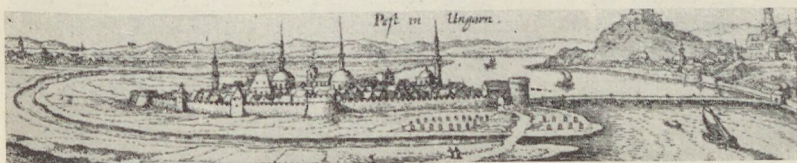
BÉRES ANDRÁS:

A DEBRECENI CIFRA SZŰR

F. MIHÁLY IDA—LÓCSY ERZSÉBET—HOLL IMRE:

A KÖZÉPKORI BUDA ÉS PEST

PEST

Kevés olyan nagyvárosa van Európának, mely jelentős történeti múltjához viszonyítva, épenmaradt műemlékekben olyan szegény lenne, mint Budapest. Az ifjúnak és modernnek látszó főváros valójában három régi település egyesítéséből keletkezett. Pest, Óbuda és Buda, a három nagymúltú város az évszázadok folyamán gyakorta végigsöprő háborús pusztításoknak vált újra és újra martalékává.

Pest aránylag kevesebbet szenvedett a háborúktól, műemlékei inkább az elhanyagolás, vagy újabb építkezések következtében mentek veszendőbe.

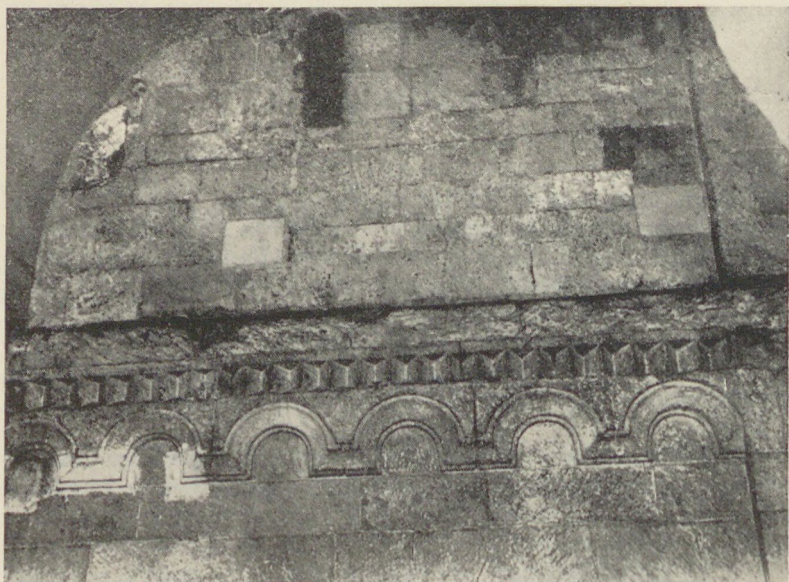
Környékének helynevei bizonyítják, hogy a honfoglaláskor a magyarok nagy tömegben szállták meg ezt a vidéket. A mai főváros környékén számos település a legrégebb törzsneveket (Keszzi, Megyer, Jenő) és az Árpád nemzetség személyneveit (Taksony, Tas, Solt, Úllő) őrizte meg.

A XI. században Pestet csak mint révátkelőhelyet említik, keletkezését földrajzi helyzetének köszönheti, emiatt lett összekötő pont a Dunán inneni és a dunántúli részek között. A folyóparti rév egyik legbiztosabb eszköze a helység vagyonosodásának, mert számos utas, tömegesen átvonuló hadak nagyrésze kénytelen várakozni és szállást keresni, míg rákerül az átszállítás sora. Az átkelőhely a mai Pest helyén már a római korban is jelentős volt; a mai Belvárosi templom helyén római castrum állt, melyet a rév védelmének biztosítására emeltek. A castrum feltárt alapfalainak egy részét és a felszínre került emlékeket a Március 15. téri Földalatti Múzeum mutatja be.

Pesttel szemben a rév másik oldalán, a Gellérthegy alatt is keletkezett egy település, amely a kisebb Pest (Kispest) nevet viselte.

Anonymus, III. Béla király történetírója krónikájában megemlékezik a pesti várról olyan értelemben, hogy azt Taksony vezér átengedte a bevándorolt izmaelitáknak (mohamedán vallású volgai bolgár települők-

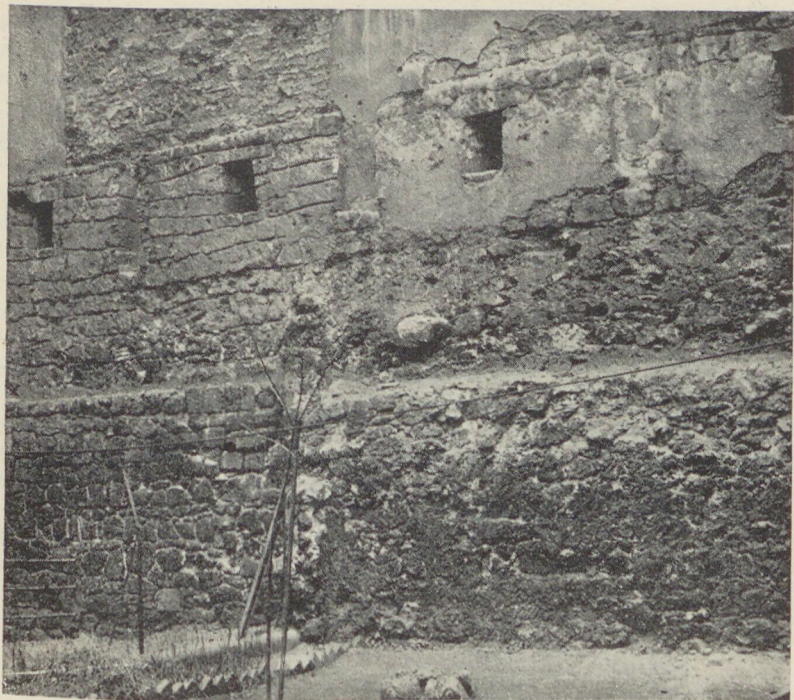
nek.)¹ A kereskedelessel foglalkozó bolgárok számára alkalmas védhető hely az ebben az időben még álló római castrum. A vár maradványait 1932-ben és 1944-ben ásták ki az Erzsébet-híd pesti hídfőjénél.² A castrum maradványaira épült a tizenkettedik században Pest város első plébánia temploma, a mai Belvárosi templom őse. A templom déli tor-

A Belvárosi templom déli tornyának románkori fala és párkánya

nyának belsejében ma is fennálló románstílusú párkánnyal díszített, kockaköves falrészlet az első templomépítkezés tanúbizonysága. Német krónika említi, hogy 1211-ben Gertrud magyar királyné itt jegyezte el négyéves leánykáját a később szentek közé sorozott Erzsébetet a gazdag Thüringiai határgróffal. Az ünnepélyt Pesten tartották, oly fényes módon, hogy az ország megbotránkozott királynéja pazarlásán.³

A XIII. sz. elején már hanyatlásnak indult az izmaeliták kereskedelmi tevékenysége. A tatárjárás előtti időben Pest már nem izmaelita telep többé, hanem a „németek nagy és gazdag települése“ amint Rogerus jelöli meg a tatárjárásról írott Síralmas Énekében.

Középkori városfal a Királyi Pál utca 13/b sz. ház udvarán

A pesti polgárok a XII. sz.-ban a révátkelő helyvel kapcsolatos tevékenységeken kívül foglalkoztak még mezőgazdasági termeléssel is. Földeket béreltek Pest körül, szőlőket a budai hegyekben.

A tatárok 1241-ben megtámadják Pestet. A Dunán átkelésre készülő, menekülő lakosságot a tatárok meglepték és azokat, akik közülük a Dunába nem fulladtak, kardélre hányták. Ebben az időben a pesti település csupán árokkal, földsánccal és talán a kor divatja szerint palánkokkal volt megerősítve. Az erősség árkat „fossatum magnum” néven említik a peres íratok. Ez közvetlenül a település határánál húzódó mesterséges árok. Nem azonos az egykor a mai Nagykörút vonalában húzódó Duna-holtág-gal, amely még a XVIII. sz.-ban is meg volt. (Lásd I. kép.)

A XIII. sz. második felében már nincs többé szó a németek gazdag településéről. A fejlődő Budával szemben függő helyzetbe jutott Pest csupán Zsigmond uralkodása alatt nyeri vissza közigazgatási független-

ségét. 1413-ban már maga választotta bírója van. Esküdteinek száma hat. Ezt annak köszönheték, hogy Zsigmond császár 1000 Ft-os kölcsön kérelmének teljesítését a budai polgárok megtagadták — a város nem akarta vagy nem tudta előteremteni. A pesti polgárok nem voltak restek, összeszedték a pénzt és felajánlották mint ajándékot. Ez alapította meg Pest város autonómiáját. 1000 arany igen nagy összeg volt, abban az időben felért Pest város XV. sz.-végi évi adójának felével. Az a tény, hogy ezt a hatalmas summát előteremtették, bizonyítja, hogy a város már a XIV. sz. folyamán gazdaságilag megerősödött. Fellendülésének alapját állat- és borkereskedelme, valamint kézműves ipara adhatta meg. Bertandon de la Brocquière burgundi lovag átutaztában 1433-ban megcsodálta a pesti nagy lóvásárt. Ezzel szemben Budán inkább a nagykereskedelem, pénzüzet és a finomabb árukkal való kereskedelem játszott a főszerepet.

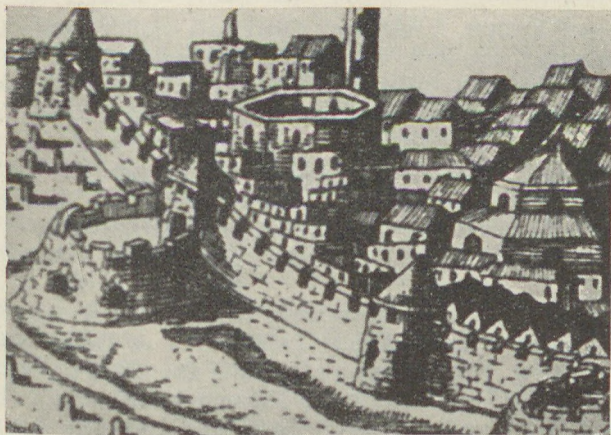
A lakosság a közvetlen környékből élelmezte magát és mezőgazdasági terményekkel is kereskedett. Ezért állt állandó harcban a pesti polgárság a különböző egyházi szervezetekkel, melyek magukhoz ragadták a vámolás és a vásárokon való mérlegelés jogát. Az ezért keletkezett zendülések sorozata Pest történetének egyik legjellegzetesebb vonása. A város szaporodó népe egyre tovább terjed külvárosaival, a szőlőivel és kertjeivel, bár a margitszigeti apácák és más nagy földbirtokosok fojtogató gyűrüje korlátozta a birtokszerzésben.

A városfal pártázatos lőrése

A tatárjárás előtti német település helyén később csaknem tiszta magyar város alakult ki. Lakossága a Mohács előtti időben Buda népességének kétharmad részét érte el. Pesten a kézműves, állat- és terménykereskedő elemekből társadalmilag más összetételű városvezetés alakult ki mint Budán, ahol a Hunyadiak koráig a német nagykereskedők, a patriciátus uralkodott.

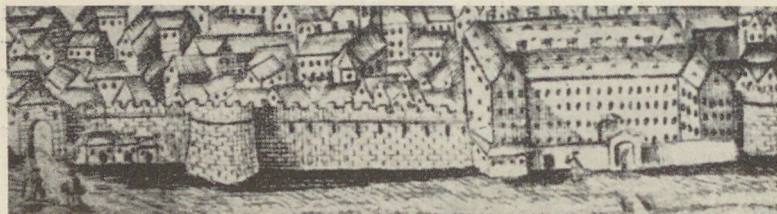
A pesti ipar céh-szervezetéről annyit tudunk, hogy kilenc céh működött, amelyek 22 iparágat foglaltak magukban.⁵ A céh élet Pesten a XV. század első felében indult meg.

A pesti városfal a Kecskeneti kapuval, Hallart 1686-os metszetén

A források arra mutatnak, hogy a XV. század végén Pest már export-piac a magyar szarvasmarha és bor értékesítése terén. Ez kitűnik Anna Bretagne-i hercegnő, II. Ulászló király neje kísérijének naplójából.

A magyar történelem nevezetes eseményei közül Mátyás királlyá választása kapcsolódik szorosan Pest történetéhez. A pesti polgárság ekkor nagy lelkesedéssel üdvözölte a nemzeti király választását. A Hunyadi-ellenes főurak Budán tanácskoztak, a köznemesség tömegei Pest és környékén táboroztak, ezeknek legnagyobb része Hunyadi Mátyás trónra-emelése mellett volt. Mikor a Duna jege beállott a budai urak átjöttek Pestre közös tanácskozásra, melyet 1458. január 22-én tartottak zárt helyen. A tanácskozás hosszúra nyúlt. Az egybegyűlt tömeg, közöttük Pest városának apraja-nagyja hangosan éltette Mátyást, mint Magyar-

A városfalat áttörő Városháza rajza a pesti serfőzők 1760-as céhlevelén

ország leendő királyát. A felizgatott tömeg zaja erkölcsi nyomást gyakorolt az ellenpárti főurakra, akik végülis belenyugodtak Mátyás trónraemelésébe. A hír kiszivárgása után a pesti főtemplomban megszólalt a harang, felhangzott a hálaadó ének. A népcsoportok alkalmi himnuszt énekelve vonultak az utcákon. Mindenfelé hírnökök nyargaltak a távollévők értesítésére, akikől gazdag ajándékokkal tértek vissza. A beálló éjszaka nappali világítást nyert az örömmáglyák tüzetől. Mióta Magyarország áll, oly lelkesedéssel és fényesen még nem üdvözölték király trónraléptét. Ilyképpen írja le a kortárs Thuróczy a választás feletti örömet.

A várost Mátyás idejében veszik körül kőfalakkal. A városfal a mai Tolbucin körút, Múzeum körút, Tanács körút és Deák Ferenc utca vonalán húzódott. Négy kapuja a négy égtáj felé nézett; a Kecskeméti kapu délre, (a mai Kecskeméti utca és Múzeum körút sarkán), a Hatvani, vagy Egri kapu keletre (mai Kossuth Lajos utca és Múzeum krt. sarkán), a Váci vagy Bécsi kapu északra, (a mai Deák Ferenc és Bécsi utcánál), a vízi kapu a Dunához vezető síkátornál. A falakat 12 bástya védte, melyek közül négy egész és nyolc félrondella (körbástya) volt. A védőművek közül jelentőségével kitűnt a hajóhíd védelmére rendelt Dunarondella, melyet állítólag Zsigmond király francia kőművesei építettek. Bertrandon de la Brocquiere 1433-ban Pesten jártában meglátogatja azt a 6—8 francia családot melynek tagjai résztvettek a torony építésében.

A védőtornyokat összekötő bástyafalak tetejét védelmi célokat szolgáló pártázat zárta le. Pest falairól 1576-ban azt írják, hogy még áttörtetlenek, erősek, magasak és faragott kőből állók. Buda visszafoglalása után a város tanácsa még hosszú ideig épségben akarta megőrizni a város falait, annyira, hogy a XVIII. században a mai Királyi Pál utcai részen nyitott átjárót sürgősen elfalaztatta. Azt sem engedte meg tűzbiztonsági okokból, hogy a városfalakhoz épületeket támasszanak. Az 1760-as serfőző céhlevelél városképén csupán a Hatvani kapu melletti falszakaszon látunk négy kisebb házat, valamint a Rokkantak palotáját (mai Városháza).

A terjeszkedő város azonban a XVIII—XIX. század fordulóján a falakat már kívül is, belül is házsorokkal építtette el, illetve utcakeresztezéseknel elbontatta. A középkori várossal maradványai ma már csak helyenként láthatók a mai Bástya utca — Tolbuchin krt., Magyar utca — Múzeum krt. házainak tűzfalaiban. (Királyi Pál utca 13/b, Calvin tér 1., Magyar utca 36., Ferenczi István utca 28.)

A Váci kaput, a falakkal, őrházzal 1780-ban bontották el, a Kecskeméti kapu külső tornyát pedig 1796-ban. Az utóbbi falmaradványa és színes kövekkel kirakott alaprajza, valamint oldalnézete ma a Calvin téri sörkerttel szomszédos házak tűzfalán látható. A Hatvani kapuról fennmaradt egy festmény, amely már a reneszánsz-kori átalakítást ábrázolja.

A várossalakon belül elhelyezkedő középkori utcákról és házakról keveset tudunk. Míg a város kisebb kiterjedésű volt, talán nem is volt minden térnek és minden utcának határozott neve. A lakók ismerik egymást, az idegen számára a ház külsejének leírása, a rajta előforduló címer is elégséges, hogy reáakadhasson. Az utcák egy részét a kapukról és azon közeli városokról nevezték el, melyek felé a kapuk néztek. Az utca nevek között előfordul: 1490-ben a Czeglédi utca a mai Eötvös Loránd, illetve Kecskeméti utca helyén. 1511-ben a Nagy utca a mai Petőfi Sándor utca lehetett, az 1528-as Hajós utca a Duna közelében körülbelül a mai Molnár utcának felel meg. 1537-ben Szent Péter utcája valószínűleg a Kosuth Lajos utca volt. Ugyancsak 1537-ben említik a Kalácsütő utcát, ennek mai helyét nem ismerjük.

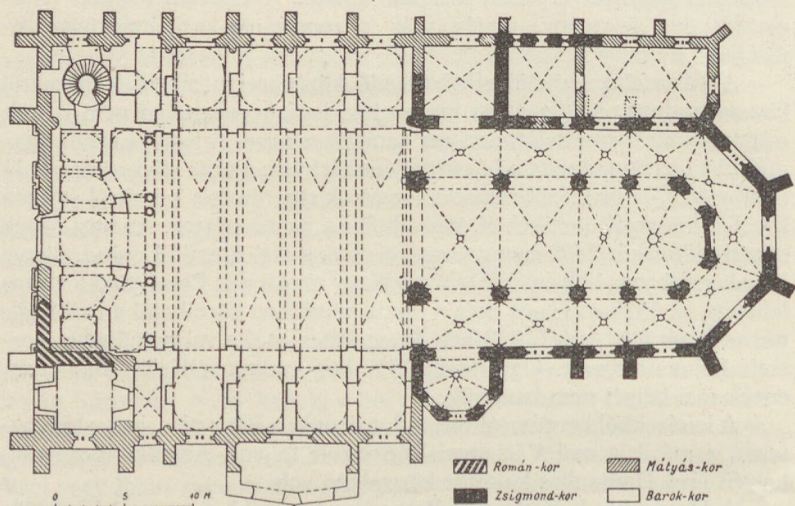
A leírásokból két piacról van tudomásunk; a Búza piac, helye bizonytalan, a másik a mai Váci utcai leányiskola (a volt Angolkisasszonyok) helyén lévő Domonkos kolostor környékén volt.

A Domonkos kolostor volt Pest város legrégibb szerzetesháza 1230-ban alapították. A tatárok lerombolták de később újjáépült. Itt tartották 1308. november 27-én Róbert Károly királyválasztó országgyűlését. „A budai felső vár a pápai követet kíséretével együtt be nem fogadhatta, valamint a királyválasztásra eljött főurak fegyvereseit sem, a pápai követ a királlyal együtt a várral átellenben fekvő Pestre hajón ment át, követték őket a főpapok és az ország zászlósai a domonkosiak telkére, mely a folyó mellett feküdt, hol a kíváncsiak sokasága már régen várakozott.”⁴⁴

A másik szerzetesrend, a ferencesek pesti konventje már 1288-ban állott. Az első kolostor helye a Hatvani kapu táján állott, tornyai őrtornyokul és védelmi eszközül szolgáltak. A későbbi építkezések a mai Ferenciek tere irányában folytatódtak. — A kolostor hátamögött terület el Mátyás király pesti vadaskertje, 1514-ben még virágzott a királyi kert. Rövid de hiteles és jellemző vonásokat közöl erről egy kútfő (Taurinus: Stauromachia.) A latin versbeszedett leírás értelme ez a kert égni

látszik a gyöngéd liliomoktól és tulipánoktól. 1525-ben Lajos király visszatérve a rákosi országgyűlésről a kert hajlékában ebédelt.

A középkori Pest kórházát, a johanniták istápolyát okmányban csak 1467-ben említik. Valószínűleg a város északkeleti oldalán feküdt, mivel a hajdani Ispotályos utca ezen a tájon volt. A kórháztartó szerzetesek temploma szent Miklós nevét viselte, ezért tartották az egyik országos vásárt és búcsút december 6-án Miklós napján. A másik országos vásárt augusztus 1-én Vasas-Szent Péter napján tartották.

A Belvárosi templom alaprajza

A középületek kőből épültek, a polgári házak egy részét fából emelhették. A fennmaradt csekélyszámú ház-adásvételi, vagy házadományozási okmány mindig külön kiemeli, ha a ház kőből épült. A középkori házakból egy sem maradt fenn, a kolostorok is elpusztultak.

1526-ban, a mohácsi vész után a török Pestig felnyomult. A város ezután hol török, hol német kézre került. 1527-ben a nádor az ország rendjeit Buda vagy Rákos helyett már kénytelen Komáromba hívni tanácskozásra azzal az indoklással: „... hiszen jól tudjátok, hogy Buda és Pest városai elégték és az élelmektől egészen megfosztvák.” A polgárság nagy részét a törökök már az első foglalás alkalmával felkoncolták. A többiek elmenekültek, a város fejlődése hosszú időre megszakadt.

Busbeque diplomata, Konstantinápoly felé útutazóban 1554-ben Pesten a házak nagy részét már összeomolva találja, gerendákkal támogatva, többnyire a török lovasság ideiglenes szálláshelyeként.

1537-ben Gerlach István, a török udvarba küldött Ungnad Dávid német követ udvari papja, így ír Pestről:

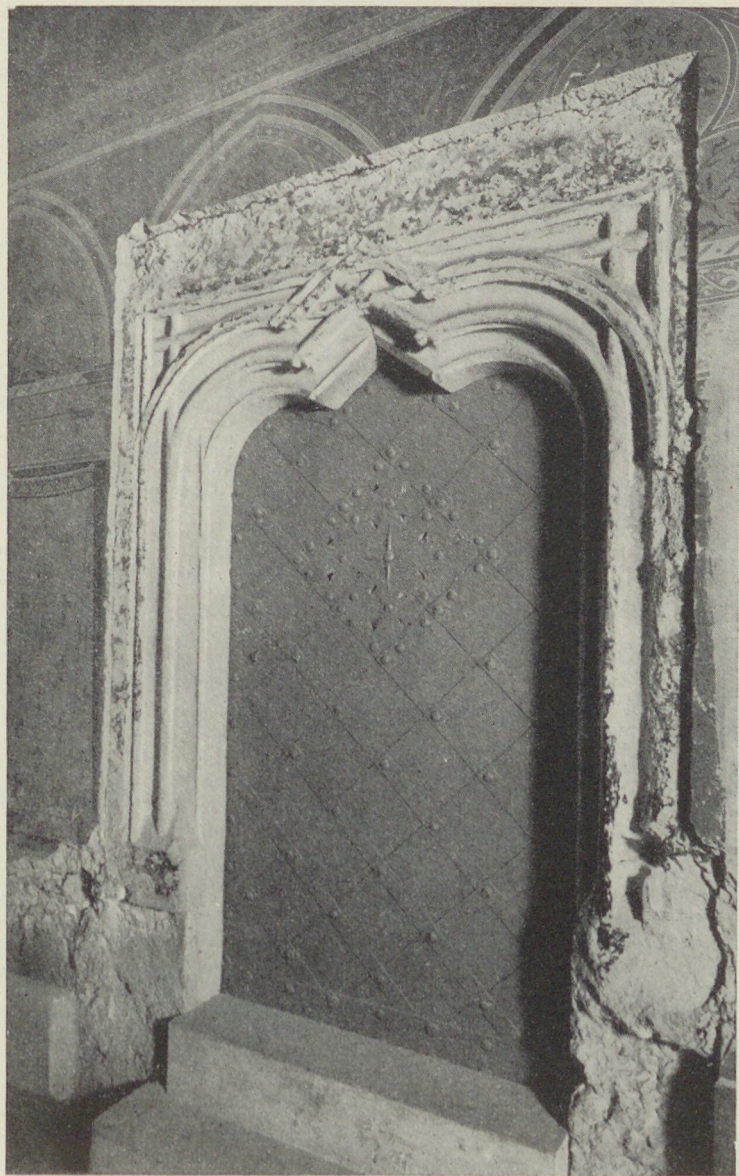

Falfestéses zsigmondkori ülőfülkék a Belvárosi templom szentély körüljárójában

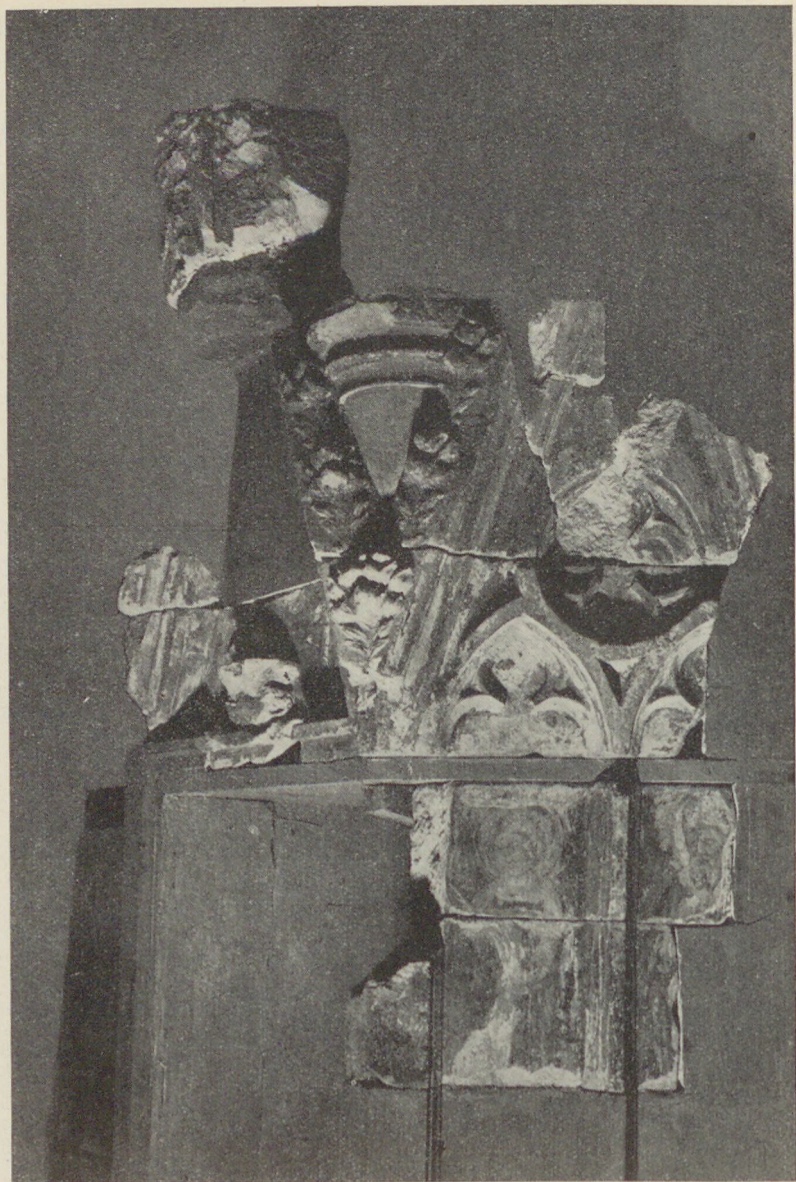
„Ebéd után a hajóhídon, mely 700 lépés hosszú, a Dunán át Pestre mentünk és láttuk, hogy hajdan tekintélyes iparúzó városnak kellett lennie. Van benne számos, de sötét és éppen nem vidám kinézésű bolt és a régi időből fennmaradt kőépületein jelvényeket, vagy rostélyozott ablakokat lehet szemlélni, melyeket azonban a törökök sárral betapasztottak.“

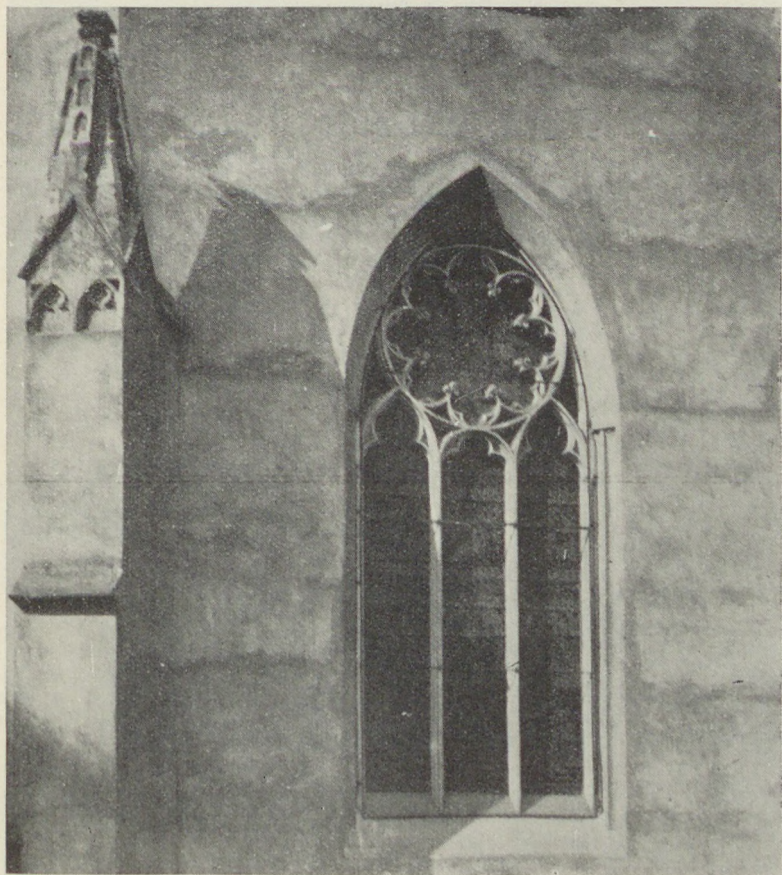
A Belvárosi templom szentélye

Későgótikus ajtó a Belvárosi templomban. XV. század második fele

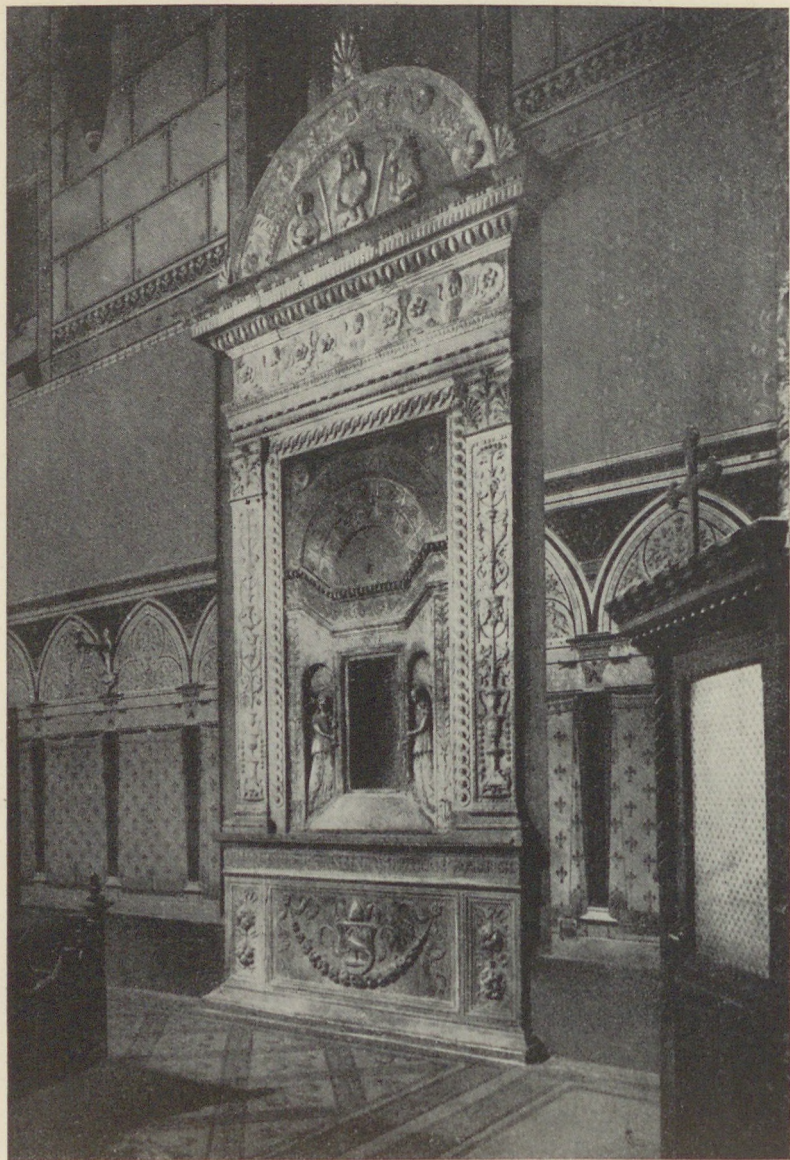
A gótikus szentségtartó fülke festett maradványai

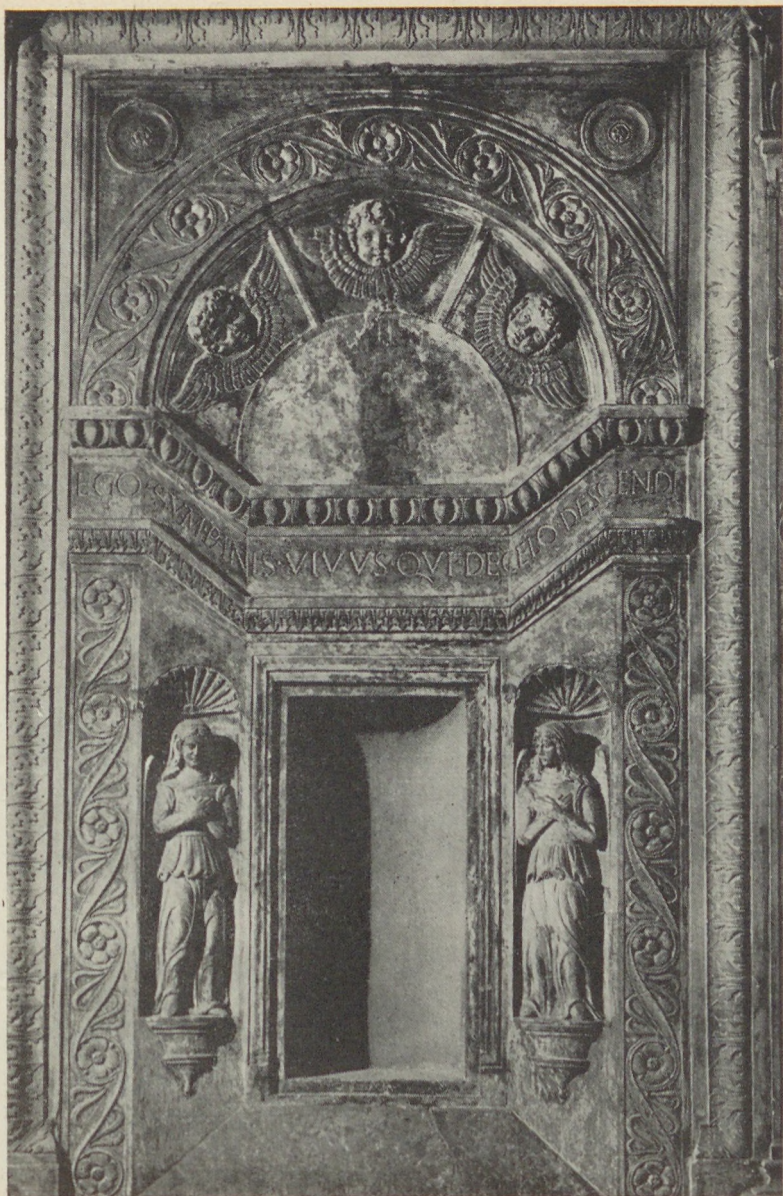
A szentély gótikus ablaka

A török uralom pusztítása és talán még nagyobb mértékben a város fejlődése, az új építkezésekkel kapcsolatos bontások következtében, a középkori Pest egyetlen máig fennmaradt műemléke a városfal részleteken kívül a Belvárosi templom.

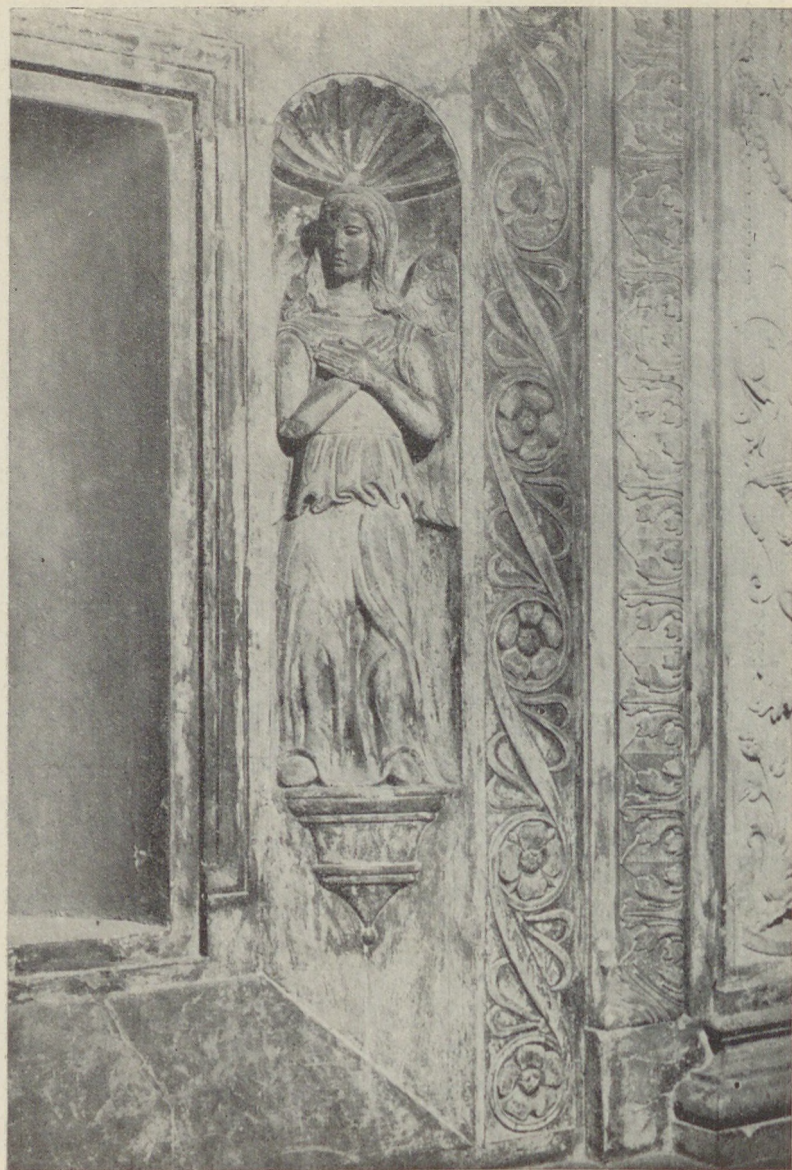
Ez a XII. században épült plébániatemplom Nagyboldogasszony nevét viselte. Az első, románkori épület fennmaradt részlete az említett déli fal, de 1934-ben a templom belsejében végzett feltárás felszínre hozta

A Nagyrévi-féle reneszánsz szentségtartó fülke

A pesti polgárok által készítettett szentségtartó fülke részlete

A pesti polgárok által készített szentségtartó fülke részlete

Reneszánsz faragványok a Belvárosi templomból

az apszis alapfalait is. Szent Erzsébet eljegyzésének színhelye még kisebb méretű háromhajós bazilikális templom volt. Ezt az épületet a XV. század elején kibővítették, átalakították nagyobb méretű csarnoktemplommá. Ekkor épült a ma is látható körüljárós szentély; az alaprajz ilyen megoldása a magyar gótikus építészetben ritkán fordul elő. Az ásátásokkal kapcsolatos renováláskor kiderült, hogy a XV. század második felében oldalkápolnákkal bővítették a csarnoktemplomot, ugyanekkor készültek a ma is látható pálcaműves északi és déli kapuk is.

A XV. századi szentélyben néhány évtizede bukkantak rá a körüljáró falfestményekkel díszített ülőfülke-sorára is. (A falfestmények közül a Kálváriát ábrázoló részlet restaurált állapotban a Vármúzeum kiállításán látható.) Ugyanekkor megtalálták a templom gótikus szentségházának freskódíszes töredékeit is, melynek rekonstruált töredékeit régi helyén, a szentélyben állították fel.

Az oldalkápolnában két gazdagon faragott reneszánsz szentségtartó fülke maradt ránk 1507-ből. Az egyiket a város polgársága, a másikat a templom egykori plébánosa készítette. A pasztoforiumokat (szentségtartó fülkéket) gazdagon díszítették griffekkel, madarakkal, maszkokkal, stilizált indákkal borítva — ezen belül reneszánsz építészeti keretben helyezkedik el a szentségtartó fülke. Kiváló olasz mester munkái. A templom déli bejárata mellett reneszánsz perselytartó és szenteltvíztartó maradványai láthatók.

A templom tornya és hajója 1686-ban elpusztult, a XVIII. században építették újjá, — e részei ma is ezt a kort tükrözik.

A templom körül az ásátások bizonyossága szerint a középkorban temető is volt. Az Erzsébet-híd építése alkalmával végrehajtott nagyarányú átalakítások során bontották le a Duna utcában a plébánia-templomhoz tartozó gótikus temetőkápolna maradványait. Belsejét rajzfelvételek őrizték meg számunkra.⁹

Óbuda Nagy Lajos-kori pecsétje

ÓBUDA

A mai Óbuda területén már az őskor embere megtelepedett a dunai átkelőhely mellett. Az i. sz. előtti I. évezredben a kelták alapítottak itt várost. A keltákat a hódító rómaiak váltották fel, akik az i. sz. utáni I. században elfoglalták ezt a területet, mely a magyarországi római provincia (tartomány) központja lett *Aquincum* néven. Hatalmas katonai és polgári városuk feltárása napjainkban is folyik. Az előkerült épületmaradványok és az Aquincumi Múzeumban kiállított emlékek a római kultúra magas fokáról tanúskodnak. — A nagyméretű freskóval, stukkóval, mozaikkal díszített, központi fűtéssel ellátott pompás lakóházak és fürdők a rabszolgatartó uralkodóosztály pompa- és kényelemszeretét bizonyítják, de örök emléket állítanak a kézműveseknek is. A várost kiterjedt úthálózat kötötte össze a provincia távolabbi vidékeivel.

A középkori óbudai település Aquincum területének egy részén, a dunai révhely mellett keletkezett. Már a honfoglalók megtelepedtek ezen a területen. Itt állott Kurszánnak, Árpád fejedelemtársának vára.⁷ Itt temették el Árpádot állítólag 907-ben. Sírja fölé építették azt a templomot, melyen a források tanúsága szerint még Mátyás is építkezett. A szakirodalomban a templom Fehéregyháza néven szerepel⁸, nyomaira eddig még nem akadtak.

A középkor folyamán a település két nagy birtoktestre oszlott; a káptalani és a királyi birtokra. Az egyházi terület központja a Szt. Péter társaskáptalan prépostsága és temploma, — a királyi birtoké a vár.

A káptalant Péter király alapította, első okleveles említése 1148-ból származik.⁹ Az ország egyik jelentős egyházi intézménye volt, — „hiteles hely” — eljárt peres ügyekben és különféle szerződéseket hitelesített. — Hatalmi helyzetét évszázadokon keresztül óriási vagyona biztosította.

A királyi palota alapításáról nem tudunk biztosat, de miután a királyok elhagyták az esztergomi királyi várat, Székesfehérvár mellett már a tatárjárás előtt egy ideig Óbuda volt a királyi székhely. Rogerius Síralmas Énekéből tudjuk, hogy IV. Béla itt értesült 1241-ben a tatárok betöréséről.

A tatárdúlás után Óbuda átadta vezetés szerepét az új székhelynek; Budának. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy vára elnéptelenedett,

csupán jelentőségéből veszített. — Gyakran tartózkodott a várban IV. László. 1301-ben Ágnes királyné, III. Endre özvegye tataroztatta. Több ízben szállt meg benne hosszabb időre Róbert Károly és Nagy Lajos is, aki a palotát 1343-ban anyjának, Erzsébetnek ajándékozta. Ez időtől kezdve a királynék vára, — Erzsébet után Zsigmond második felesége Cillei Borbála, majd Beatrix és Szilágyi Erzsébet tulajdona. A várhoz tartozó terület is az ő birtokuk volt. A palotán majd minden tulajdonosa építkezett.

Óbudán helyezte el Zsigmond 1389-ben alapított egyetemét, mely 1405-ben történt átszervezésével „studium generale“ azaz teljes jogú egyetem lett. Jelentőségét kitűnően érzékelteti a pápai bulla szövege : „Mi tehát nemcsak a nevezett ország és közelfekvő részek lakóinak, hanem másoknak is, kik a világ minden részéről a nevezett városba gyűlnek, javát szem előtt tartván . . . megállapítjuk és rendeljük, hogy a nevezett Óbuda városában örök időkre főiskola álljon fenn, a szent hittan, a kánoni és polgári jog, az orvosi tudomány és a szépművészetek karaival, vagyis minden megengedett karral; továbbá, hogy azon főiskola tanárai mindazon kiváltságok és szabadságok részesei legyenek, melyeket a párizsi, bolognai, oxfordi, és kölni egyetemeken a tudósoknak és mestereknek, tanároknak és tanulóknak, különösen a hittudományi karban, az apostoli szentszék, a római birodalom vagy bárki más adományozott.“ — Az egyetem kancellári tisztségét a mindenkori óbudai prépost viselte, tanárai kitűnő hazai és külföldi tudósok voltak.¹⁰

A település falusi jellegű volt. Lakóinak fő foglalkozása a szőlőművelés, de mészárosok, hajósok, fuvarosok, patkolókovácsok is nagy számmal éltek itt. A lakosság az oklevelek tanúbizonysága szerint magyar.

Most pedig vegyük sorra Óbuda középkori műemlékeit.

Mátyás halálakor Budán járt Pietro Ransano olasz humanista feljegyzéseiben a következőket olvashatjuk: „Ott, Óbudán, melyet ma faluképpen laknak, van egy, építményeinél, alkotmányánál és művészeténél fogva büszke bazilika, mely bizonyára méltó volna arra, hogy ne azon a majdnem pusztán helyen, hanem akármelyik híres városban emelték volna.“¹¹ Ez a lelkendező hangú dicséret a prépostsági templomra vonatkozik, melynek maradványaira az eddigi kutatások során még nem bukkantak rá.

Ransano ugyancsak elragadtatással ír a klarissza apácák kolostoráról is, melyet Erzsébet, Nagy Lajos anyja alapított: „... az óbudainál az összes kereszténységben kevés szebb női klastrom van.“¹² A kolostor maradványai még nem kerültek elő, ugyancsak nem ismerjük még a ferencesek kolostorának helyét sem.

A Viktória téglagyár telkén kolostormaradványt tártak fel a múlt század végén. Előkerültek a hosszú szentélyű templom és a kolostor-

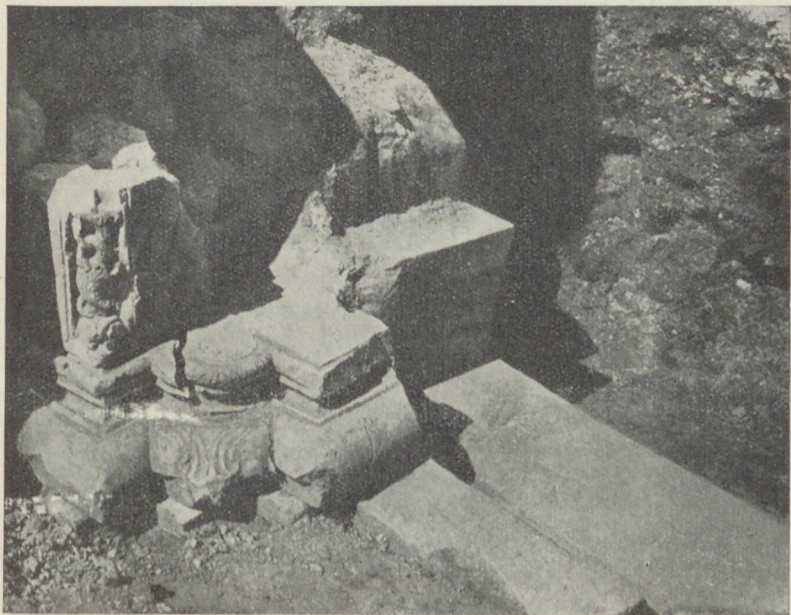
udvar (kerengő) alapfalai. Még nem tisztázott kérdés az, hogy a középkorban itt élt szerzetesrendek közül melyiknek lehetett otthona.

A királynői vár alapfalait és maradványait a Calvin utcai református templom alatt találták meg. Az 1908—11., 1933—35., és az 1949-ben végzett feltárások nyomán kirajzolódik előttünk a vár alaprajza.¹³

A várat szabálytalan négyzetalakban kettős fal veszi körül. A külső valószínűleg vízesárkot határolt, a magasabb szinten fekvő belső fal négy sarkát támpillérek erősítik. Ezen belül helyezkedik el az épület zárt tömbje.

A várkápolna szentélye a Dunára néz, a nyolcszög három oldalával zárul és négy támpillére van. — Toronycsarnokának gazdagon tagolt bejárata a helyszínen, kiemelt keretkövei pedig a Halászbástya Kőtárban láthatók.

A kápolnától délkeletre két gazdagon díszített ajtó keretkövének részletei kerültek elő eredeti helyzetükben.¹⁴ Az ettől délre eső terület feltárása a rajta álló épület miatt csak egészen kis mértékben volt lehetséges.

Kapurészlet a királyi várból. Halászbástya Kőtár

Feltehető, hogy e déli traktus gazdasági rendeltetésű épületeket foglalt magában. Valószínűvé teszi ezt az is, hogy ezen a területen középkori csatorna maradványaira bukkantak.¹⁵

Valószínűleg a várat ábrázolja a város Nagy Lajos korából való pecsétje is.

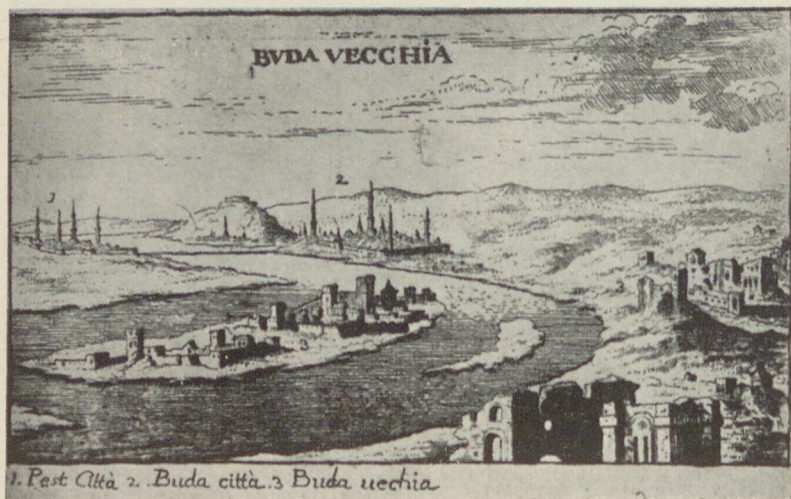
Az előkerült kőfaragványok alapján két építési periódust különböztethetünk meg :

I. XIII. század első fele. Ennek reprezentáns darabjai a már említett gazdagon tagult kapukeretek.

II. XIV. század. Ezt az 1923-ban és 1934-ben előkerült részletek igazolják; néhány falnyelv (esetleg támpillér) és egy szabadon álló pillér. Ezek valószínűleg az Erzsébet által kezdett és Nagy Lajos által bőkezűen támogatott építkezés emlékei.¹⁶ A kőemlékek nagy része a Halászbástya Kőtárban látható.

Óbuda területén számtalan középkori falmaradvány található. Ezek mind a régi település emlékét hirdetik. Az épületrészletek eredeti rendeltetése a legtöbb esetben nem tisztázható.

A város pusztulása a török időkben következett be. Az 1606-ból származó Dilich-féle metszet az egykor virágzó település, a pompás épületek: paloták, templomok, kolostorok helyén csak elárvult romokat mutat.

Óbuda a Dilich-féle metszeten 1606-ban

BUDA

A város kialakulása

A középkori Buda magva a XI. századtól a révhely melletti település, mint Pest dunántúli része *Kis-Pest*, illetve *Kelenföld* néven. (Ez a terület azonos részben a mai Tabánnal).

Valószínűleg a település első templomát díszítette az a XII. századi, trónoló Krisztust ábrázoló dombormű, mely ma a Vármúzeum kiállításán látható.¹⁷

A Rudas fürdő területéről kerubot ábrázoló XI. századi kőfaragvány került elő.

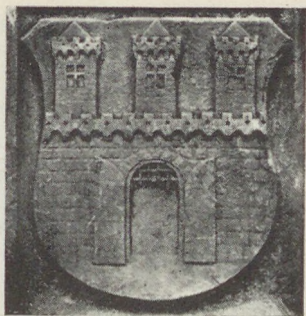
Feltehetőleg a Gellért, azelőtt Sáros fürdő helyén állott a korai középkorban a János lovagok (johanniták) kolostora, kórháza és Szent Erzsébetről elnevezett temploma.

Nagyobb jelentőségre a budai oldal csak a tatárjárás után emelkedett, mikor számos új jövevénnel együtt Nagy-Pest lakosai is nagy tömegben felköltöztek a Várhegyre, melyet ebben a korban „Pesti új hegy”-nek neveztek.

A települést IV. Béla indította el a városias fejlődés útján. 1255-ben kelt oklevele mint falakkal körülvett és általa benépesített települést említi. Ugyancsak ő kezdi el itt a királyi palota építését. Tudatos vár- és városfejlesztő politikájának alapja az volt, hogy felismerte a Várhegy stratégiai és gazdasági lehetőségeit. Mint erősített magaslati hely védelmet biztosíthatott, ugyanakkor elláthatta a hegy alatt találkozó szárazföldi utak és a dunai révhelyek ellenőrzését és vámolását is.

A város környéke

A település a mai Buda területén nem korlátozódott csupán a Várhegyre, hanem tovább élt a *kelenföldi* település is, — ezen kívül több kisebb falu állt ezen a területen. Így például a Várhegy északkeleti oldalán fekvő helység a XV. század elején már mint Buda külvárosa szerepel Szt. Péter vértanúról elnevezett temploma után *Szent Péter külváros* néven. Városfalmaradványa a Széna téren ma is látható. Plébánia temploma az oklevelek szerint a XIII. század második felében épült. 1942-ben a

Buda városának középkori címere

Trónoló Krisztust ábrázoló faragvány a tabáni plébánia templomából. XII. század Vármúzeum

Csalogány utca 7. sz. ház bontásakor tárták fel a templom XV. században átalakított szentélyének részletét. A szentély külső oldalán kisebb temető is került elő.¹⁸ (A középkorban általában a plébánia-templomok köré temetkeztek.)

Szentháromságfalva a Lukács és Császár fürdők közötti területen feküdt, központja a johannita kórház és Szentháromság templom. A források vidékének középkori neve *Felhévíz*.

Szentjakabfalva Szentháromságfalva és Óbuda között, — *Logod* a Várhegytől délnyugatra terült el. Szent Lázárról elnevezett középkori templomát 1939-ben tárták fel a Bugát utcában, maradványai ma is láthatók. Egyhajós templom, apszisa a hatszög felével zárul, hossza 21,5, szélessége 10 méter. Az előkerült építészeti részletek; boltozati bordák és nyíláskeret-töredékek alapján biztosra vehető, hogy a XIV. század első felében építették. 1355-ben említi először oklevél. Valószínű, hogy a jeruzsálemi eredetű Lázár lovagok alapították. Pusztulása a török időkben következett be.¹⁹

Tóthfalu Logodtól északra, *Szentlőrincfalva* pedig a Hárshegy alján terült el. A XIV. század elején (1303) a pálosok (az egyetlen magyar eredetű szerzetesrend) alapítottak itt kolostort. Maradványait az 1853, 1934, és 1949. években tárták fel a Budakeszi út 93. sz. ház telkén, hol ma is látható.

E nagykiterjedésű épület volt a rend főkolostora. Az előkerült falak, a faragott részletek és az okleveles emlékek többszöri átépítéséről beszélnek. A XIV. századtól a XVI. század elejéig szinte szüntelenül munkálkodtak rajta.

A háromhajós templom 48 méter hosszú. Két kápolna csatlakozik hozzá. A templomot és a kápolnákat gótikus díszítésű téglapadló fedte. Az északi kápolnában helyezték el Remete Szt. Pál holttestét abban a pompás vörösmárvány koporsóban, melyet Dénes pálos szerzetes-kőfaragó remekelt 1488 körül. A nagykiterjedésű kolostor a török uralom elején pusztult el.²⁰

Külön említésre méltó *Boldogasszony szigete* (Margitsziget), mert fényes középkori múltjának beszédes emlékei ma is láthatók.

Margitsziget

Ugyanabban az időben népesült be, mikor a budai várhegyen elkezdett település várossá lett. Korábbi neve : Nyulak szigete, vagy Nagyboldogasszony sziget. Itt nem polgári lakosság telepedett meg, hanem kolostorok emelkedtek, melyeknek lakói a sziget biztos fekvését és megnyugtató csendjét elvonult életmódjukhoz megfelelőnek tartották.

A sziget legrégibb időből fennmaradt műemléke a premontrei prépostsági templom és kolostor romjai a XII. századból. A kolostorromokat 1923-ban ásták ki. A mai román stílusú kápolnát a kiásott alapfalak útmutatása nyomán Lux Kálmán rekonstruálta 1931-ben.

Kiemelkedett a kolostorok közül a domonkosrendű apácák zárdája, melyet IV. Béla király emeltetett 1252 előtt, apácává lett leánya Margit számára. A domonkos zárdá romjai a mai Szabadtéri színpad keleti oldalánál állanak. Egytornyú templomától délre a kolostor négyszögű tömbje emeletes volt, középen kerengő folyosóval és kútházzal. A templom homlokzata előtt jobbra áll Margit sírkápolnája, fehérmárvány koporsójának töredékeit a Vármúzeumban őrzik. A romokat 1838, 1923 és 1938-ban ásták ki.²¹

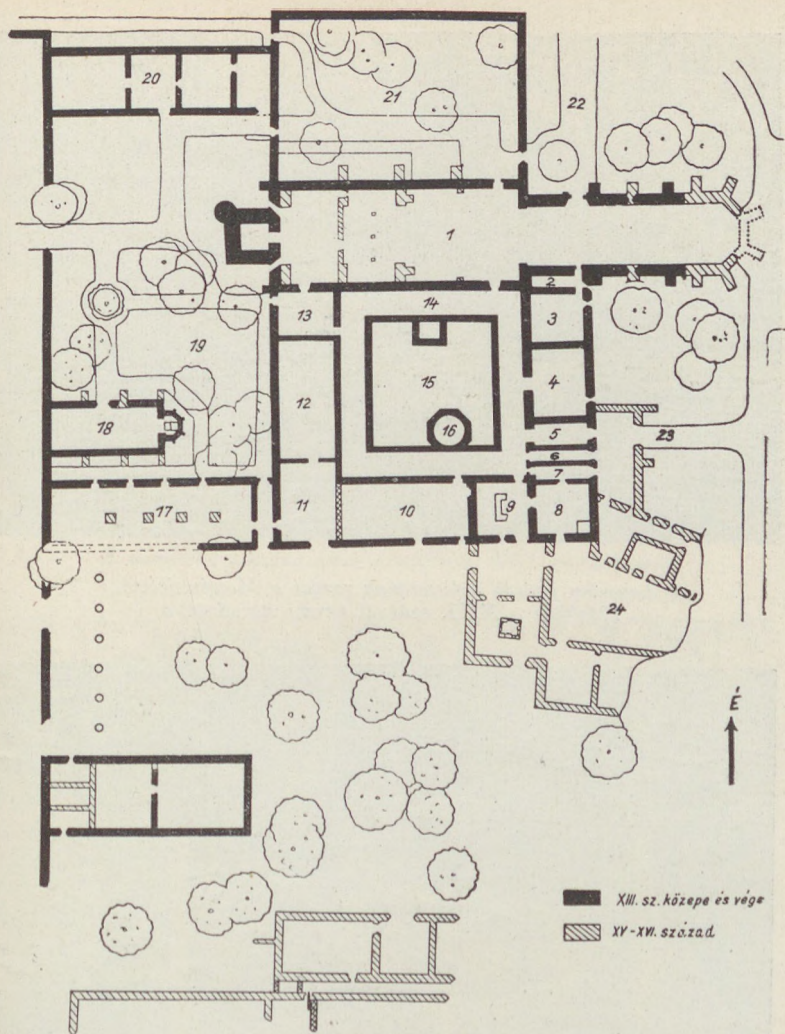
A mai Majakovszkij színpad közelében állnak az 1272-ben itt megtelepedett ferencesek templomának maradványai. Az álló fal a toronynak egy részlete, az ajtónyílás az orgonakarzatra vezetett, XIV. századi mérműves ablaka is megmaradt. A templom körül egykor fallal körükerített temető volt, melyben itáliai szokás szerint a szabad ég alatt szószék állhatott.

A sziget középkori épületei közül ma már nyomát sem látjuk az egykor az északi részben fekvő esztergomi érseki várnak, sem a mai Casino helyén állott johanniták várának.

Német utazók 1600 körül már csak romokban találták a szigeti épületeket. Az áradások lerakódásai ezeket is eltemették. A kiásott romokból és az írásos forrásokból eleven képet kapunk egykori formájukról és a falaik között lejátszódott életről.

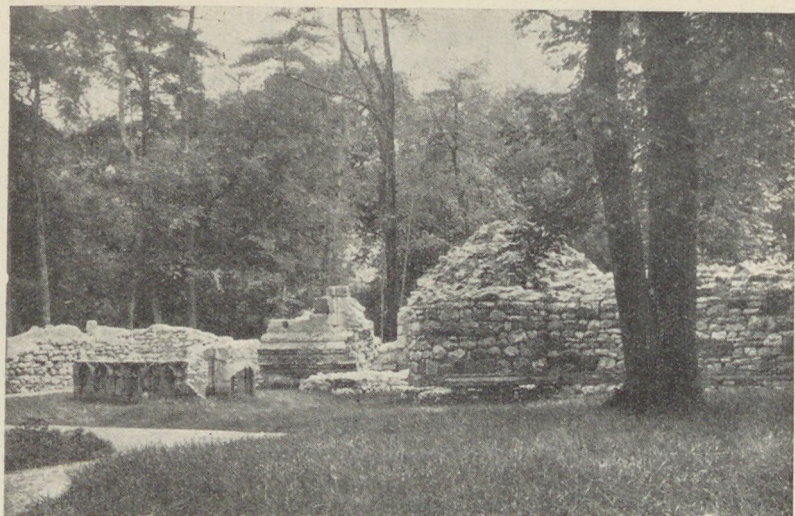

A premontreiek újjáépített XII. századi kápolnája a Margitszigeten

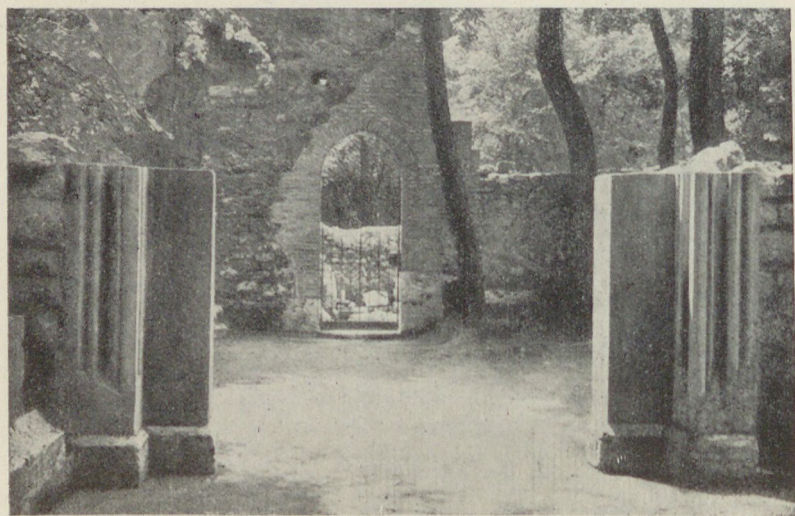

A margitszigeti domonkos apáca kolostor alaprajza

1. Templom, 2. Lépcső, 3. Sekrestye, 4. Káptalan terem, 5. Átjáró, 6. Lépcső, 7. Átjáró, 8. Konyha, 9. Fűtőház, 10. Refektorium (étkező helyiség), 11. Laikus nővérek refektórium, 12. Dolgozóterem, 13. Átjáró, 14. Kerengő (fedett folyosó), 15. Udvar, 16. Kútház, 17. Raktárhelyiség, 18. Kápolna, 19. Nyugati kolostorkert, 20. Királynői lakóház, 21. Északi kolostorkert, 22. Templom főbejárata, 23. Kolostor főbejárata, 24. Gazdasági udvar
(A cellák és hálótermek a kolostor emeletén feküdtek).

*A domonkos apácák kolostorának romjai a Margitszigeten
Előtérben a XIII. századi torony maradványa*

A kolostor templomának főbejárata. XIII. század

A domonkos kápolna külső támpillérei. XVI. század eleje

A margitszigeti ferences kolostor falmaradványai. XIV. század

A Várhegyen a XIII. században alapított, rohamosan népesedő város polgári lakosai elsősorban kereskedők, de már a korai időkben megindul az ipari tevékenység is. Igazoló leleteket szépszámmal találunk a várasatás anyagában.²² Külföldi kereskedelmi összeköttetésre utálnak a grafitos bécsi és Felső-Duna vidéki agyagáruk, melyeket minden bizonynyal a Dunán szállítottak Budára.²³

A város a XIII. század közepén három olyan nagyobb egyházi intézménnyel rendelkezett, melynek maradványai ma is láthatók: a domonkosrendi szerzetesek kolostora a Szent Miklósról elnevezett templommal, a Mária Magdolna és a Nagyboldogasszony templom.

A domonkosok 1248. után költöztek fel a Várhegyre. 1254-ben a rend nagygyűlését már itt, Budán tartották, — ez amellet szól, hogy a kolostor már a korai időkben nagy befogadóképességű lehetett.

Első főnökét, Pált, a bolognai főiskola magyarszármazású kiváló jogtanárát maga a rend alapítója jelölte ki.

XIII. századi faragvány egy Űri utcai házból. Halászbástya Kötár

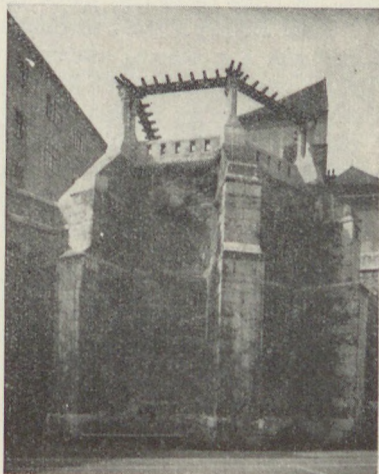

XIII. századi hazai és bécsi edények. Vármúzeum

A kolostor templomának homlokzata a mai Hess András térre nézett, szentélye a bástya széléig húzódott. 1942—43-ban végzett bontási munkák során előkerült a románkori (XIII. századi) templom északi fala két félköríves ablakkal.²⁴

A templomhajó és a kolostor 1248—54-ben épült, míg a szerzetesi templomokra jellemző hosszú szentélyét, valamint a templom tornyát a XIV. század végén, Zsigmond uralkodása alatt építették. A torony a Hess András téren, a nyolcszög öt oldalával záródó szentély pedig a Halászbástya alatt ma is látható.

A Nagyboldogasszony (Mátyás) templomot IV. Béla alapította. A már említett 1255-ös oklevél mint „építendőről” szól. Első építése 1296-ig tartott. A XIII. századi templom belső képét megőrizte számunkra az újjáépített Béla torony alja (főbejárattól balra). Eredeti oszlopfői a Halászbástya Kőtárban, — e korai periódushoz tartozó egyetlen figurális töredéke pedig a Vármúzeum kiállításán látható. Ezt, a IV. Béla korában épített bazilikális templomot Zsigmond korában, az 1380-as években alakították csarnoktemplommá, — ekkor faragták gyö-

A domonkos kolostor templomának zsigmondkori szentélymaradványa

nyörű déli kapuját; a Mária kaput is, mely Mária halálát ábrázolja. A kapu eredeti kövei a Halászbástya Kőtárban vannak, teljes másolata pedig eredeti helyén látható.²⁵

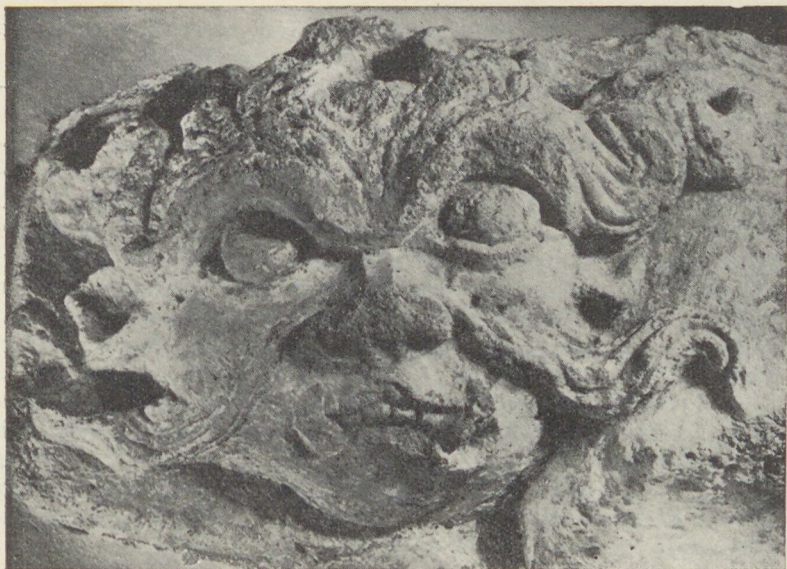
A Nagyboldogasszony templom volt a várbeli német lakosság plébánia temploma, a vele majdnem egyidőben épült Mária Magdolna (Helyőrségi) templom a magyarok plébániája. A két templom plébánosa között hosszú időn át ádáz harc folyt, mert a Mária Magdolna templom alárendelt helyzete miatt a német plébános jogtalan követeléseivel zaklatta a magyarok papját.

Ez is mutatja, hogy a lakosság két nemzetiségű volt, és eleinte a németek voltak túlsúlyban. A XV. század elején keletkezett városi Jogkönyv²⁶ ugyancsak ezt a helyzetet tükrözi, — előírja, hogy a város első tisztviselője a bíró, valamint a városi jegyző csak német lehet, a 12 esküdt között pedig csupán két magyar.

Az erőviszonyok kiegyenlítődése a XV. század első felében következett be a magyar lakosság számbeli növekedése és gazdasági megerősödése folytán. Ennek következménye, hogy 1438-ban a magyar Ötvös János meggyilkolása miatt kitört zendülés, — melyben tevékenyen résztvettek a plebejus elemek is —²⁷ az addigi, hasonló jellegű megmozdulásokkal ellentétben a magyar lakosság győzelmével végződött. A magyarok ettől kezdve a németekével azonos feltételekkel vehettek részt a városi közigazgatásban. Egyik esztendőben magyar, a másikban német bírót választottak, — az esküdtek között is fele-fele arányban foglaltak helyet a magyar és a német polgárok. A nemzetiségi színezetű megmozdulások mélyén ez esetben is a szegény kézművesek (magyarok) és a gazdag patricius réteg (németek) harca rejtőzött.

Buda Róbert Károly uralkodása alatt nem állandó királyi székhely. Ennek oka a polgárság ellenzéki magatartása. Az Árpádházi királyok kihalása utáni trónviszályok idején ugyanis a budaiak a cseh trónkövetelő Vencelt támogatták a pápa pártfogoltjával, Károly Róberttel szemben. A pápa ezért egyházi átokkal sújtotta az ellenállókat, — a megfélemlíthetetlen budai polgárság viszont papjaival kiátkoztatta a pápát és az egész püspöki kart. Egyházellenes magatartásuk oka a különféle egyházi szervek részéről adó, vám és számtalan egyéb formában megnyilvánuló kíméletlen kizsákmányolás.²⁸

(Buda és Pest városának leggazdagabb, legnagyobb hatalmú feudális ura ebben az időben a margitszigeti domonkos apácakolostor. Övék a pesti és budai vásárok vámja, a dunai révek jövedelme és a mérlegetési monopólium. Ezek a kiváltságok sértették a polgárok gazdasági érdekeit. Vége-hossza nem volt emiatt az állandó pereskedésnek, melyből természetesen mindig a királyok által messzemenően támogatott apácák kerültek ki győztesen).

Torzfejes gyámkő a Mátyás-templomból. XIV. század vége. Vármúzeum.

A XIV. században hatalmas lendületet vett a város fejlődése, fénykorát Zsigmond uralkodása alatt élte. 1410-től már nemcsak királyi, hanem császári székhely is, — szinte egész Európa fővárosa, számos fontos nemzetközi esemény színhelye. Követjárások, tanácskozások, királyi találkozók tették színessé a város életét.²⁹

1436-ban Zsigmond az egyetemes zsinat székhelyét Baseltől Budára akarta helyezni. Megígérte, hogy biztosítja a résztvevők ételmezését és szállását, ezért összeíratta Budán és külvárosaiban található lakó- és egyéb helyiségeket. A zsinat áthelyezéséből semmi sem lett, de szerencsére az összeírás fennmaradt. A következőket tudjuk meg: 967 lakóház, 1352 szoba, 3276 kamra (háló helyiség) volt Budán, az istállókban pedig 3930 lovat tudtak elhelyezni.³⁰

Buda lakosainak száma ebben az időben 8—10 000 lehetett.³¹

Nagy számmal találjuk itt az udvar közelébe húzódó főpapságot és főnemességet, de a lakosság jelentős hányada iparos és kereskedő.³² Ezek felső rétege nagy vagyonokra tett szert. Különösen kitűnő helyzetben voltak a kereskedők, akik vámmentesen közlekedhettek és adhatták-vehették áruikat az egész ország területén. Jelentős szerepük volt a nemzetközi kereskedelemben is.

A nagykereskedők elsősorban ruhaneművel, posztóval kereskedtek, a kiskereskedők jobbra élelmiszerárusok. A pénzzel való kereskedést, vagyis pénzváltást az itt élő firenzeiek és lombardok, a nagy olasz bankházak emberei folytatták.

A polgárok jogait és kötelességeit a Jogkönyv foglalta össze. Megemlékezik a különféle céhekről is. Elénk vetíti a középkori ipar sokrétűségét, illetve az ipari munkamegosztás fejlettségét.³³ Csak a fontosabb iparágakat említjük: cinnöntők, kerékgyártók, bádgosok, lakatosok, sarkantyúkészítők, vasnyújtók, tűcsinálók, íj- és nyílgyártók, nyeregkészítők, csiszárok, kesztyűsök, övkészítők, erszénygyártók, gyapjúverők, fehérítők, posztókészítők, szabók, festők, esztergályosok, sörfőzők, timárok, a pékek között három csoport: mesterpékek, közepes pékek, fekete kenyeret sütők, stb. stb.

Sok esetben több rokon iparág alakított együtt céhet; például az ácsok, kőfaragók, kőművesek, téglavetők, és kövezők együtt szerepelnek a Jogkönyvben.

A legjobb helyzetben a luxusiparok folytatói voltak, elsősorban az ötvösök. Ennek oka az egyre fokozódó igényekkel fellépő királyi és császári udvar jelenléte.

A budai ötvösök készítették azokat a pompás ezüstedényeket, melyeket a város újévi ajándékként a királynak és királynénak szokott adni. Ugyancsak az ő művészetüket dícsérte az egyházak felszerelése is. Tudjuk, hogy a Nagyboldogasszony, — és Szt. János templom különösen

A budaiak kiátkozzák a pápát. Miniatura a Képes Krónikából XIV. század második fele

gazdag felszereléssel dicsekedhetett, kelyhek, úrmutatók, és egyéb egyházi rendeltetésű ötvösművek hirdették a budai ötvösök kitűnő ízlését és fejlett mesterségbeli tudását.³⁴

A kézművesek munkáját a kereskedők árucikkeit a városi tanács állandóan ellenőrizte, hibás áru eladását szigorúan büntették.

A Jogkönyv gyakran említ szántóföldeket is, ezek Buda környékén feküdtek. Kenyérgabonán kívül takarmánynövényeket és a különféle iparágak nyersanyagait termelték, így például kendert és a sörfőzéshez szükséges komlót.

Jóval fontosabb volt a szőlőművelés. A bor jelentős árucikke a budai kereskedelemnek. A szőlőkre városi örök ügyeltek. Gyakran említ a Jogkönyv gyümölcsös kerteket is.

A polgárok nagyrésze rendelkezett valamiféle föld-, illetve szőlőbirtokkal. Ez teszi indokolttá házaik hatalmas, széles kapuját, melyen a terményekkel megrakott szekerek is behajthattak.³⁵ Egy 1505-ben készült dézsmajegyzék a szőlőbirtokosok között 63 különféle iparág folytatóit sorolja fel.

A városi életben a legtekintélyesebb helyen a céhpolgárok állottak. Résztvettek a városi tisztviselők megválasztásában, akiket ugyancsak saját körükből jelöltek. Állandó képviselőik vigyáztak érdekeikre a városi tanácsban. Fontosabb ügyekben a tanács nem dönthetett, hanem össze kellett hívnia a polgárok gyűlését, melyen az esküdtek, céhmesterek és a gazdagabb polgárok vettek részt.

A város lakossága természetesen nemcsak gazdag polgárokból állott. Napszámosok, cselédek, szolgák nagy tömege élt itt. — Különösen rossz volt a cselédek helyzete. Fizetést alig kaptak és gazdájuk tettelegesen is bántalmazhatta őket. Igen mostoha körülmények között éltek és dolgoztak a vincellérek, hajósok, vízhordók és zenészek is. Nem volt polgárjoguk, ügyükben senkisémet járt el, — érdekeiket senkisémet képviselte a tanácsban.

A már említett szőlőművelés is sok embert foglalkoztatott. Nagyszámú szőlőmunkás és szőlőőr élt Budán. Ők is a nincstelen, jogokkal nem rendelkező dolgozók rétegéhez tartoztak, nem számítottak a város polgárai közé. A Jogkönyv külön kiköti, hogy szőlőmunkás nem viselhet városi hivatalt. Ennek ellenére nagy tömegük és társadalmi súlyuk jelentőségét kiválóan érzékelteti az, hogy 1457. március 16-án Hunyadi László kivégzésekor az ítéletet olyan időben hajtották végre, mikor a szőlőmunkások még a hegyekben tartózkodtak, mert féltek attól, — hogy valamiféle zavargást támasztanak, esetleg megpróbálják a foglyot kiszabadítani.

Buda nemcsak az ország politikai és gazdasági, de művészeti életének is központja.

Kitűnő építészek, szobrászok, festők éltek és munkálkodtak itt. A művészek helyzete nem volt kiváltságos ebben az időben, — egy sorban állottak a kézművesekkel, a városi Jogkönyv is az iparosok között említi őket.

Munkájukkal elsősorban a királyi udvar igényeit elégítették ki, de a polgárváros fennmaradt művészeti emlékei is az ő igekezetüket dicsérik.

Tudjuk, hogy a város polgára volt Nagy Lajos építőmestere: Kőfaragó János (Johannes lapicida). Az 1365. febr. 4-én kelt királyi oklevél arról tudósít, hogy János mester „a királyi kőházak tervezésében és építésében, valamint más egyéb rábízott dolgaiban hűséges igekezettel iparkodott a múltban és iparkodik a jelenben királya megelégedését kiérdemelni. A miért kiváló szeretete jeléül Buda királyi városában (a mai palota közelében) egy telket a rajta lévő házakkal, épületekkel és egyéb tartozandóságokkal neki ajándékoz”.³⁶

A XIV. és XV. század folyamán a domonkosok kolostorában kitűnő szobrásziskola működött. Elsősorban sírköveket faragtak. Kiemelkedő alkotás Stibor János főkamrás, Zsigmond főemberének sírköve, de ismerünk műhelyükben készült számos polgári sírkövet is. Ezek között találjuk két királyi festő síremlékét. Mindketten Nagy Lajos művészei és budai polgárok voltak. Ábel festő sírköve a XIV. század közepén, Jánosé 1370-ben készült. (A sírkövek a Vármúzeum kiállításán és Halászbástya Kőtarban láthatók.)

A festők is nemcsak a királyi palota szépítésén dolgoztak, hanem kezük nyomát hirdették a templomok falai és a polgári házak.

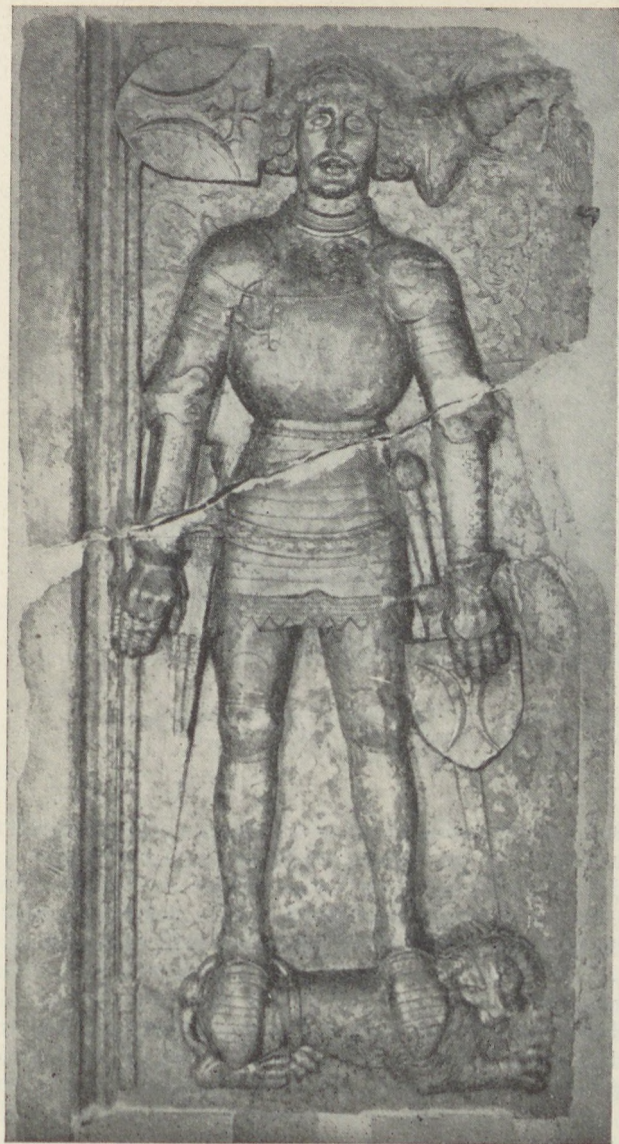
A Nagyboldogasszony templomot valószínűleg már első építése idején falfestményekkel díszítették. Ez a későbbiek folyamán állandóan gazdagodott. 1444-ben I. Ulászló király a templom falain Hunyadi János hőstetteit örököltette meg.

A ferencesek Szt János templomát Nagy Lajos tetteit bemutató képsorozat ékesítette.³⁷

A városi paloták homlokzatát és belső falait díszítették freskókkal. A házak első emeletén elhelyezkedő díszterem vagy ebédlőterem festett volt. Az előkerült freskomaradványok mellett a korabeli elnevezés: „palatium depictum” is ezt bizonyítja.³⁸

A XIV. század végén és a XV. század elején nyeri el a város azt a képet, melyet híven megőrzött a törökkor végéig és amely még a mai városképről is könnyűszerrel leolvasható, mert lényeges vonásaiban megtartotta eredeti alaprajzát.

Az utcák hosszanti irányban futnak a fennsík alakjának megfelelően, helyenként szűk sikátorokkal megszakítva. Három nagyobb tér illeszkedett szervesen a városképhez, — a mai város három legnagyobb tere :

Stibor János királyi főkamrás sírköve. 1430 körül. Vármúzeum

Kőfaragó sírkövének töredéke. A sírkövet az elhunyt foglalkozását jelképező kőfaragó szerszámok díszítik. XIV. század. Halászbástya Kőtár

a Bécsikapu tér a Kapisztrán térrel együtt, a Szentháromság tér és a Dísz tér. — A Dísz tér játszotta elsősorban a főtér szerepét.

A középkori városi terek főtéri jellegét az határozta meg, hogy a város középpontjában helyezkedtek el és a városi élet legfontosabb intézményei szegélyezték őket; városház, plébániatemplom, vásárcsarnok. A tér maga piac és a nagyobb szabású ünnepélyes események színhelye.

Nálunk a szűk terek egyike sem volt alkalmas arra, hogy egymaga megfeleljen a főtér minden követelményének, és mivel a városnak két plébániája volt, mindkét templom előtt tartottak piacokat, mégpedig szerdán a Mátyás templom, — pénteken a Mária Magdolna (Helyőrségi) templom előtt. Az országos vásárok, valamint a nagy heti piacok helye a Bécsikapu tér volt. A heti piac napja szombat, ezért nevezték a teret *Szombatpiac* térnek, *Szombathely*-nek, a térre vezető (Bécsi) kaput *Szombatkapu*-nak.

Abel festő művészcímerrel díszített sírköve. XIV. század közepe. Halászbástya Kőtar

Az ünnepi felvonulásokat és a körmeneteket a *Szent György* (mai Dísz tér) téren tartották, — ez volt a kivégzések tere is. Nevét az itt állott, XIV. században alapított Szt. György templomtól nyerte.

A legmozgalmasabb élet a Szentháromság téren zajlott, — mert itt állott a városháza, ahol a város ügyeit intézték. (A tér jóval kisebb, beépítettebb volt mint ma).

A *Szent Zsigmond* (ma Szt. György) tér szinte nem is számított a polgári város terei közé, hanem mintegy előtere volt a palotának. Egyházi épületek és túlnyomórészt egyházi és világi főméltóságok palotái szegélyezték. Nevét Szt. Zsigmond templomáról nyerte, melyet Zsigmond király alapított 1424 körül.

A mai Várszínház helyén állott a ferencesek IV. Béla korában alapított kolostora a Szt. Jánosról elnevezett templommal. (Erről nevezték a mai Színház utcát Szt. János utcának, a Vizi kaput Szt. János kapunak). A kolostorban élt és működött a magyar középkor legnagyobb hit-

Táncoló párt és udvari bolondot ábrázoló freskórészlet egy Táncsics utcai ház díszterméből. XV. század első fele. Vármúzeum

szónoka, Temesvári Pelbárt. A ferences kolostorral szemben a női harmadrend (Beginák) 1283-ban alapított klastroma.

Nemcsak a terek, hanem a főbb útvonalak is megegyeztek a maiakkal, csupán elnevezésük más. A mai Uri utca *Mindszent* utca (az itteni Mindszentek kápolnáról), az Országház utca *Olasz* utca, a Fortuna utca *Szent Pál* utca (itt állott a budaszentlőrinci pálosok egyik háza) néven szerepelt.

Az utcák elnevezése sem volt olyan egyöntetű, mint ma, mert egy-egy utca több szakaszra oszlott más-más néven. Az ott álló nevezetesebb épületek, az ott lakók foglalkozása (többnyire azonos ipart űzők, vagy egyazon áruajtával kereskedők tömböket alakítottak) határozta meg egy-egy utcarész nevét. Így például a mai Táncsics utca dunai oldala a domonkosok *Szent Miklós* templomáról nyerte nevét,—az utca másik oldalát az ottani ötvösműhelyekről és boltokról *Ötvös* utcának, északi szakaszát a Szombat (Bécsi) kapuig a zsidónegyedről *Zsidó* utcának nevezték. A mai Tárnok utcát viszont „Boltosok utcája” és „Fűszeresek sora” néven emlegetik a korabeli okmányok. Itt helyezkedtek el a fűszer-, pipere- és gyógyáru boltok.³⁹

A háztulajdonosok túlnyomórészt polgárok, de tudunk pompás

főúri és egyházi tulajdonban lévő palotákról is. Ilyen például a hatalmas két utcára néző ún. „Szerecsen nagyház“, melyet 1403-ban 10 100 aranyforintért (!) vettek a Garai testvérek.

A főúri elem nagyobbmértvű térhódítása a házbirtoklás terén a XIV. század végén, XV. század elején következett be, szoros összefüggésben azzal, hogy Zsigmond véglegesen Budára helyezte udvarát. A főurak természetesen igyekeztek az uralkodó közelében letelepedni. Hatalmas palotákat építettek itt maguknak, de az is gyakran előfordult, hogy polgárok nem kevésbé pompás palotáit vásárolták meg. Ez utóbbi esetben azt, hogy házaik eredetileg polgári célokra épültek az igazolja, hogy a földszinten többnyire műhelyek és üzletek foglalnak helyet, melyeket a főúri tulajdonos továbbra is bérbead kereskedők és iparosok részére.

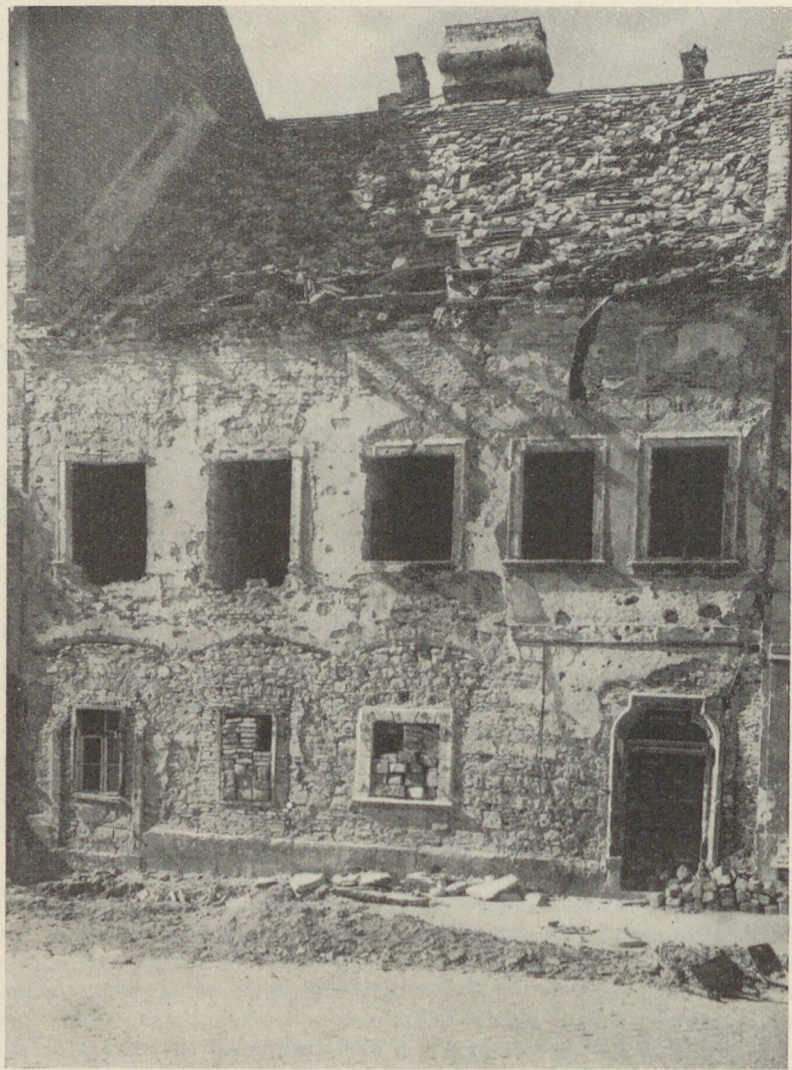
A mai házak majd mindegyike rejt magában középkori építészeti részleteket.⁴⁰ Az, hogy a mai homlokzat rejtje a középkori homlokzati elemeket: ablakkeret, kapuív, konzolok stb. — és hogy a kapualjakat középkori ülőfülkék díszítik, amellett szól, hogy a legtöbb esetben megtartották a házak eredeti beosztását is.

Az elmúlt évek műemléki helyreállító munkái során számos középkori részletet szabadítottak ki és több házat eredeti alakjában állítottak helyre. Jellegzetes a Tárnok utca 14. homlokzata. Az előreugró emeletet konzolsor tartja, földszintje hátrább húzódik. Lent műhelyek, illetve üzlethelyiség, emeletén lakószobák voltak. A ház valószínűleg iparos tulajdona volt, ki termékeit a helyszínen árúsította. A földszinten nagy íves ablaknyílásokat láthatunk. A középkorban ezeket éjszakára fatáblákkal fedték, melyet nappal leeresztve mint elárúsító pultot használtak. Az előreugró emelet esős időben jó szolgálatot tett, nem áztak sem a vevők, sem a kirakott áru.

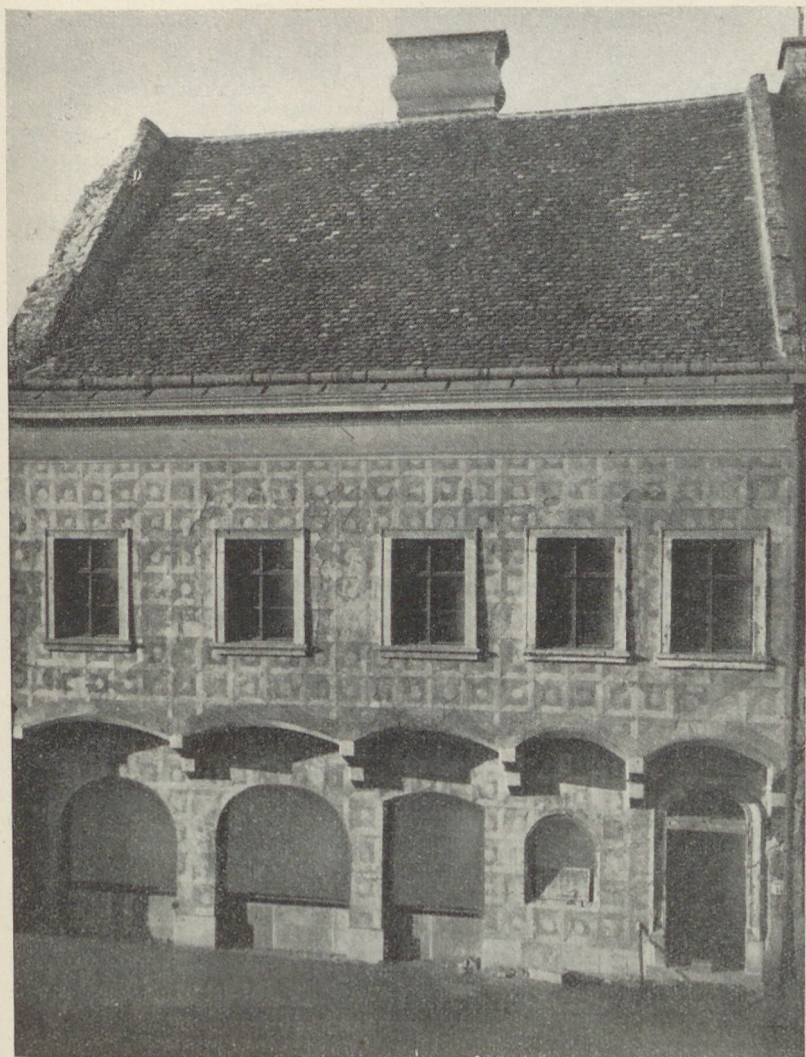
Homlokzati festését is eredeti részletek alapján egészítették ki. A festett, színes homlokzat jellemző sajátossága volt a középkori vári házaknak. Evlia Cselebi a nagy török utazó 1660—64-ben járt Budán. Kitűnő leírásában a következőket mondja: „Buda városrészeiben, mikor Szulejmán szultán azt elfoglalta... szép és díszes házak voltak..., minden háznak erkélye (volt)... valamennyi festett ház volt. Még mostanában is meg van azokból a különös festményekből néhány száz-ezer különféle alak és művészi kép némely ház kapuján és falán.“⁴¹

Az Országház utca 20. sz. ház a XIV. századvégi építkezés emlékét őrzi. Itt is a megszokott homlokzati kép fogad; az emeletet konzolsor tartja. (Valószínűleg erre a tipikus homlokzati megoldásra vonatkozik Evlia Cselebi megjegyzése: „...minden háznak erkélye (volt)...“) |

Az Országház utca 2-ben kibontott részletek Zsigmond korára vallanak. Kapuja alatt húzódik a Vár legszebb ülőfülkésora, udvara

Tárnok utca 14. sz. ház 1945-ben. A lehullott vakolat alól előtűnnek a középkori homlokzat elemei; az emeletet tartó ívek és konzolok

Tárnok utca 14. helyreállított képe

*Kereskedés a XVI. században. Így
használták a Tárnok utca 14. sz.
ház ablaknyílásait a középkorban.
Jost Amman metszete*

árkádos, emeletén megmaradt a falfestménnyel ékesített díszterem. — Ülőfülkéihez hasonlólt az Uri utca 32. sz. ház kapualja mutat. A kapualjak fülkés kiképzése jellemző a budai építkezésre. Majd minden házban találunk ülőfülkéket, ha nem is olyan gazdagot, mint az említettek. A kapualj lényeges része, mondhatni ütőere volt a háznak, innen nyíltak a kamrák, boltok és lépcsők. Emellett tanúskodik a korabeli oklevél is, mely a már említett Garai házat írja le 1412-ben, a testvérek osztózásakor. Megtudjuk, hogy a kapualj két oldalán két-két boltozott helyiség helyezkedett el, ezekből pince, a kapualj mélyéből pedig több kamra, fedett kocsiszín, és az emeletre felvezető lépcső nyílt. Az emeleten termek és fűthető hálószobák voltak.⁴²

A város szépségét nemcsak művészi, de mégis józan és célszerű lakóházak és hatalmas templomok biztosították, hanem az is, hogy már a XV. század elején kövezett és csatornázott, ennek következtében tiszta volt. Buda ezzel előtte járt a korabeli nyugati nagyvárosoknak. — A kövezet javításáról a háztulajdonos gondoskodott. Kötelezettségét a Jogkönyv írta elő.

A városi csorgókút a Szentháromság tér közelében állhatott.

Zsigmond korában már több fürdője volt Budának, — a Jogkönyv is említ fürdősoket. A fürdőkkel Bertrandon de la Brocquière foglalkozik leírásában: „... igen szép meleg fürdők vannak... a palota után a városon kívül és a Dunánál is van néhány.”⁴³

Mátyás elsősorban a királyi palotán építkezett, olyan eredményesen, hogy Európa-szerte bámutatot keltett.

Tovább építtette a Nyék faluban (ma Hidegkúti út) állott vadászkastélyt is, ezt az építkezést II. Ulászló folytatta. A kastély maradványait a 30-as évek ásatásai tárták fel; pompás renaissance kőfaragványok és sok egyéb lelet került elő.⁴⁴

Sokat törődött Mátyás a polgári várossal is. 1478-ban kelt rendelete elkobzás terhe mellett a háztulajdonosok köteletségévé tette házaik karbantartását és tatarozását. A házakból az elmúlt években kibontott késő-gótikus részletek arról tanúskodnak, hogy rendeletét komolyan vették.

A nemrégiben helyreállított Országház utca 18. sz. házat is Mátyás korában építették. Az emelet kő ablakkereteinek pálcátagos megoldása jellemző a XV. századvégi építkezésre. Az íves kapukeret felett vaskos konzolok erkélyt tartanak.

A nagyobb egyházi épületeken is jelentős átépítéseket végeztek Mátyás korában. Ekkor építik a Nagyboldogasszony (Mátyás) templom déli tornyát — melyet a király címere díszített, — és orgonakarzatát. Ezzel elnyeri a templom végleges formáját, melyet a Schulek-féle restaurálás a múlt század végén kissé gazdagabb formában újíttott fel.

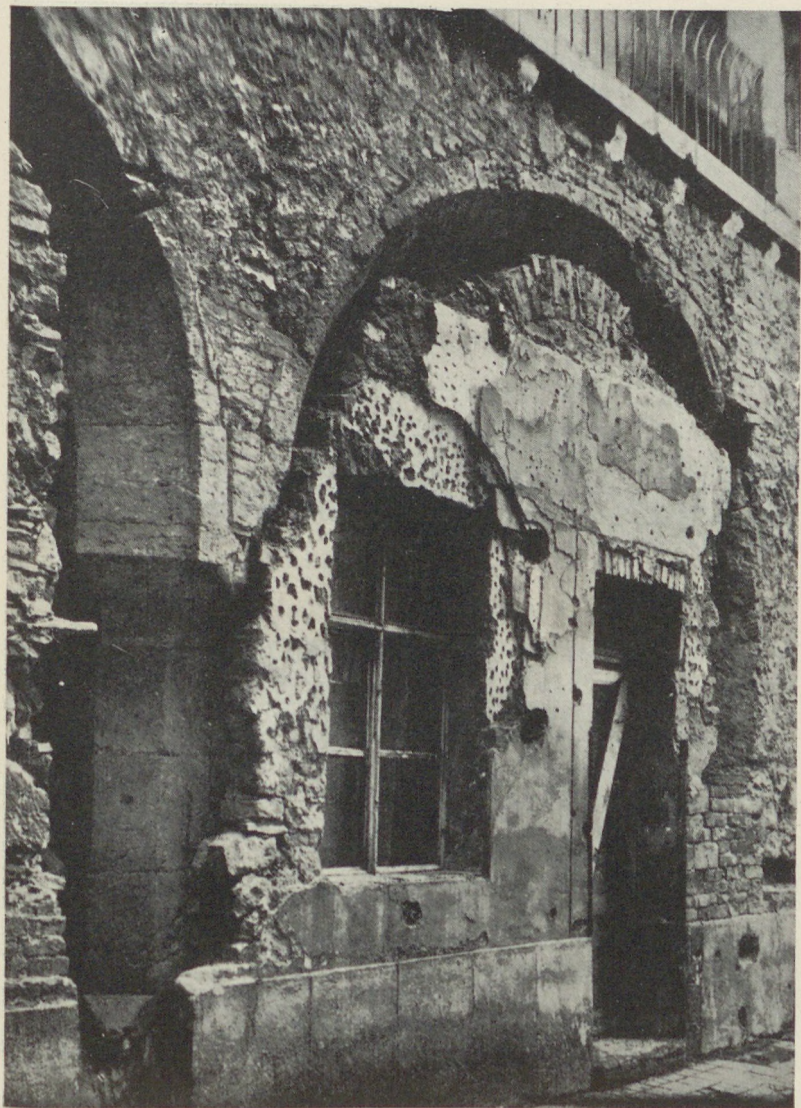
A Mária Magdolna templom 1950—51-ben helyreállított tornya a XV. század közepén történt átépítés emlékeit őrizte meg, elsősorban a toronycsarnok bonyolult hálóboltozatát és a pálcátagos ajtókereteket.

Középkori házak az Országház utcában. Előtérben a 18. és 20. sz. házak

Országház utca 20. Polgárház a XIV. század végéről

Országház utca 2. sz. ház udvara az elfalazott árkádokkal. XV. század eleje

Országház utca 2. ülőfülkéi a kapu alatt. XV. század eleje

A dominikánus kolostor templomának Hess András téren álló tornya ugyancsak a XV. századvégi átépítést igazolja. — A torony homlokzatán 1930-ban elhelyezett Mátyást ábrázoló dombormű eredetije a sziléziai Bautzen város kapuján ma is látható.

Mátyás korában a kolostor adott egy ideig helyet a király alapította egyetemnek. Falai között a kor legkiválóbb tudósai tanítottak: Petrus Niger, Nicolaus de Mirabilius és még sokan mások. Mátyás a hatalmas külföldi főiskolákhoz hasonló egyetem létesítését tervezte, de ebben megakadályozta hirtelen halála.

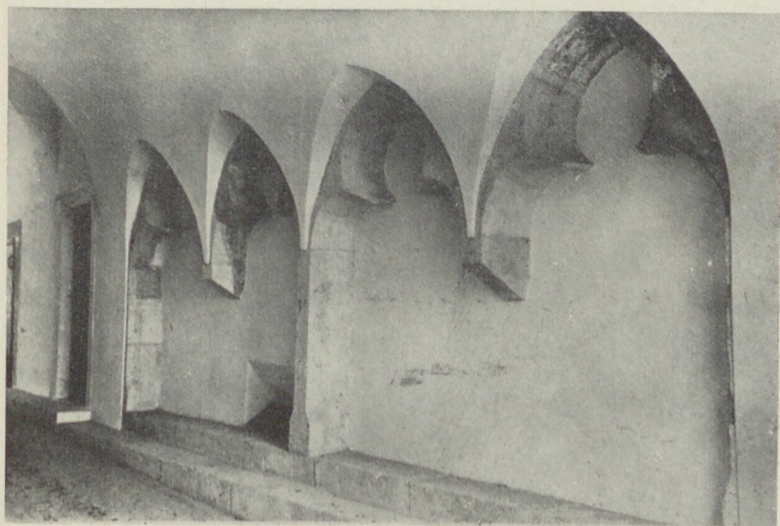
1472—77-ben könyvnyomda is működött Budán Hess András vezetésével. Ez Európa legkorábbi nyomdájának egyike. Helyét sajnos ma még nem tudjuk meghatározni.

Mátyás halála után minden területen érezhető a teljes erővel felépő feudális anarchia káros hatása. — Buda elveszíti nemzetközi jelentőségét és lassan hanyatlásnak indul. A város egykori lüktető életét a lassú pangás váltja fel.

1514-ben egyideig ismét országos események színhelye. A Szt. Zsigmond téren olvasták fel azt a pápai bullát, mely a török elleni keresztetes hadjáratra szólította fel a magyar királyt, ugyancsak itt avatta Dózsát a kereszteshadak fővezérévé Bakócz Tamás esztergomi érsek.

*Gazdagon díszített ülöfülke az Űri
utca 40. sz. ház kapuja alatt. XV.
század*

Egyszerű ülöfülkesor a Hess András tér 4. sz. ház kapuja alatt. XIV. század vége

*Hess András tér 4. sz. ház lépcső-
házának emeleti kőrácsos ablaka.
XIV. század vége*

*Címertartó oroszlán egy középkori
háziról. XV. sz. eleje. Vármúzeum*

A keresztes zászló alá tömörült parasztsereg rettentő félelmet keltett az uralkodó osztályban. Mindent elkövettek, hogy a tömeget lefegyverezzék és feloszlatthassák. Bakócz a lelki terror eszközeit alkalmazta ennek érdekében. Búcsút hirdetett, bűnbocsánatot ígért, büntetéssel fenyegetett. — Működése erősen megrendítette a lakosság vallásos érzelmét és Buda templomaiban forradalmi jelenetek játszódtak le.

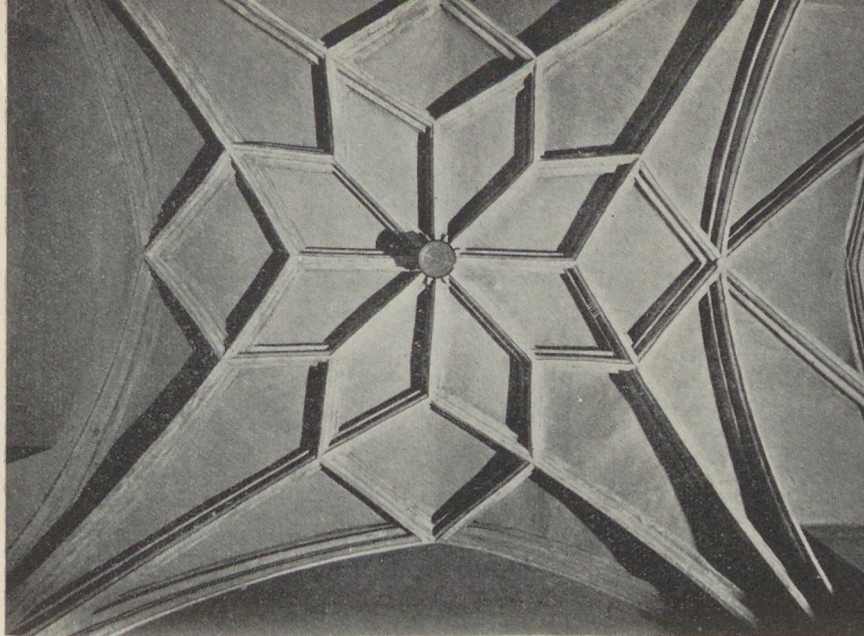
Néhány kisebb részletet idézünk egy budai polgár 1514 májusában kelt leveléből, melyet egy bécsi kereskedőhöz írt: „... akik fölverték a keresztet, többen lettek, mint bárki is gondolná. Tudjuk meg: egész Magyarországon mintegy ötvenezer vannak, de nincsenek mind együtt. A kardinális esztergomi püspök két nappal ezelőtt visszavonta a keresztet: mindaz, aki le nem teszi, vagy olyannal eszik, vagy iszik, — súlyos átok alá esik.

Többször meghagyta és kihirdette, hogy a Pesttől egy mérföldnyire táborozó ötezer embert eltérítse a keresztes hadtól, hogy menjenek megint haza... El sem mondhatom nektek, milyen csodálatos, hogy ez ilyen furcsán megesett a nemesekkel: nagy részük ide, Buda felé menekült... A király szívből retteg tőlük (a keresztesektől) és nagy gond, hogyan tétethetné le velük a keresztet... Most a kardinális parancsára két magyar klastromnak kell járnia és hirdetnie, hogy a keresztes hadat visszavonták és, hogy akik ennek ellenére viselik és le nem teszik a keresztet, azokat irgalom és büntől való oldozás nélkül agyon kell verni, ugyanolyan kegyelemben részesülván ezért, mint előbb azok, akik felverték a keresztet. Lement hát a köznép ebbe a két budai klastromba: Szent János mezitlábasaihoz (ferencesek) és a prédikátor rendbeli (dominikánus) szent Miklósba feltámadtak ellenök és mondták a barátoknak: — Meddig fegyverkeznek még az urak és nemesek? Bizony már húsz esztendeje. Gazság az egész! Senkise menjen a keresztesek ellen. Ha megtudjuk, hogy valaki ezt akarná, magunk verjük agyon. És amit ti barátok és papok beszéltek, mindaz hazugság! Nem hiszünk többé prédikálástoknak, énekléseknek, nem megyünk többé hozzátok templomba! Némelyek levették tarisznyájokat és a szerzetesekre hajigálták: két barát elmenekült a szószekről, különben szentet csináltak volna belőlük a parasztok. A magyar király is kihirdette ezt Buda városában, de senkisé is akart ellenök menni, csak a nemesek nincsenek a keresztesekkel.”⁴⁵

A szervezetlen felkelést a polgárság magára hagyja, az uralkodó osztály tagjai pedig elfelejtik érdekellentéteiket, azt az ádáz harcot, melyet a felkelés pillanatáig folytattak egymással és egységes frontot alkotnak a közös ellenség; a parasztok ellen. A király, az érsek, a nagybirtokosok és a középnemesség a legnagyobb egyetértésben harcol és vérbefojtja a parasztháborút.

A Mária Magdolna templom 1950—51-ben helyreállított tornya

Mária Magdolna templom. A toronyalja kőbordás hálóboltozata. XV. század közepe

A fegyveres erejétől megfosztott ország most már szabad prédája a török hatalomnak. Ehhez nagymértékben hozzájárul az is, hogy a tovább torzsalkodó pártok főemberei szemérmetlen módon fosztogatják az országot. A török elleni védekezésre, a végvárok felszereléséhez szükséges összegek a kincstartók és cinkosaik zsebébe vándorolnak. Az ország rohan a pusztulás felé, — ugyanakkor hatalmas vagyonok születnek. Így például Szerencsés „Fortunatus“ Imre kincstartó rövid idő alatt tesz szert nagy vagyonra, — Thurzó, a másik kincstárnok, a felvidéki bányák ura — továbbra is élénken ápolja az összeköttetést az augsburgi Fuggerekkel — kiknek Budán is van üzletházuk — és mi sem természetesebb annál, hogy hatalmával visszaélve országos ügyek intézésekor az idegen nagykapitalista érdekeit képviseli. A budaiak is megsokalták ezt, és jogos haragjukban, 1526-ban megrohanták és összetörték a Fuggerek itteni házát és boltjait.⁴⁶

1526-ban a mohácsi csatavesztés után, II. Szulejmán bevonult Budára, megnézte a várost és a palotát. Az elvonuló garázdálkodó török csapatok nyomában leégett a polgári városrész. 1541-ben Buda török kézre került és megkezdődött a 145 éves török uralom.

A domonkos kolostor Szent Miklós templomának Hess András téren álló tornya

Nagyboldogasszony (Mátyás) templom az 1874-ben készült Rochbock-féle metszeten

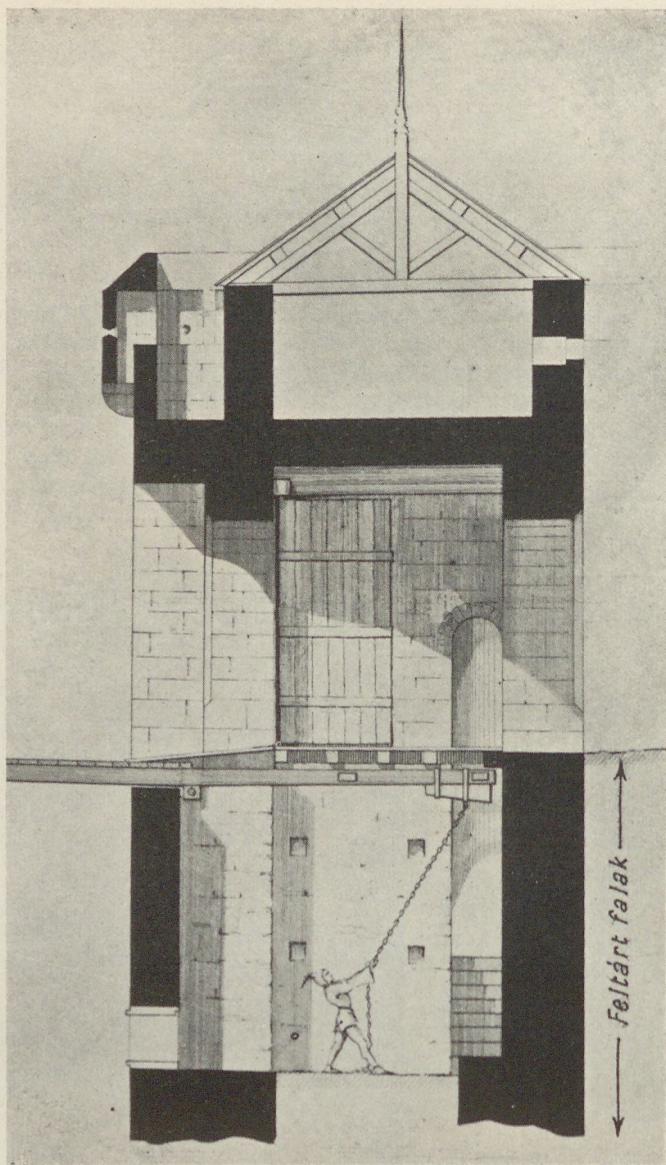
*Reneszánsz szobor a Nagyboldogasszony (Mátyás) templomból. XV. század vége.
Vármúzeum*

PALOTA ÉS KIRÁLYI VÁR

A tatárjárás után meginduló várépítkezés kiterjed a budai várhegy egész fensíkjára. Dél felé, a mai rondella helyén a hegyes szögben összefutó várfalak egy kaputoronyban végződtek, melyet a 1302. évi oklevél mint Kelenföldi kaput nevez meg. A falak és a torony alapfalait a legújabb ásatások tárták fel, a megmaradt elrendezés egy billenő-hídszerkezettel zárható toronyra vall. Az itt állott kapu a város és a királyi vár egyik legfontosabb bejárata lehetett ez közvetítette és ellenőrizte a forgalmat a város és a Kelenföldi-rév települése között. A falon belül

*XIII. századi idomtégla osz-
lopfő a királyi várból*

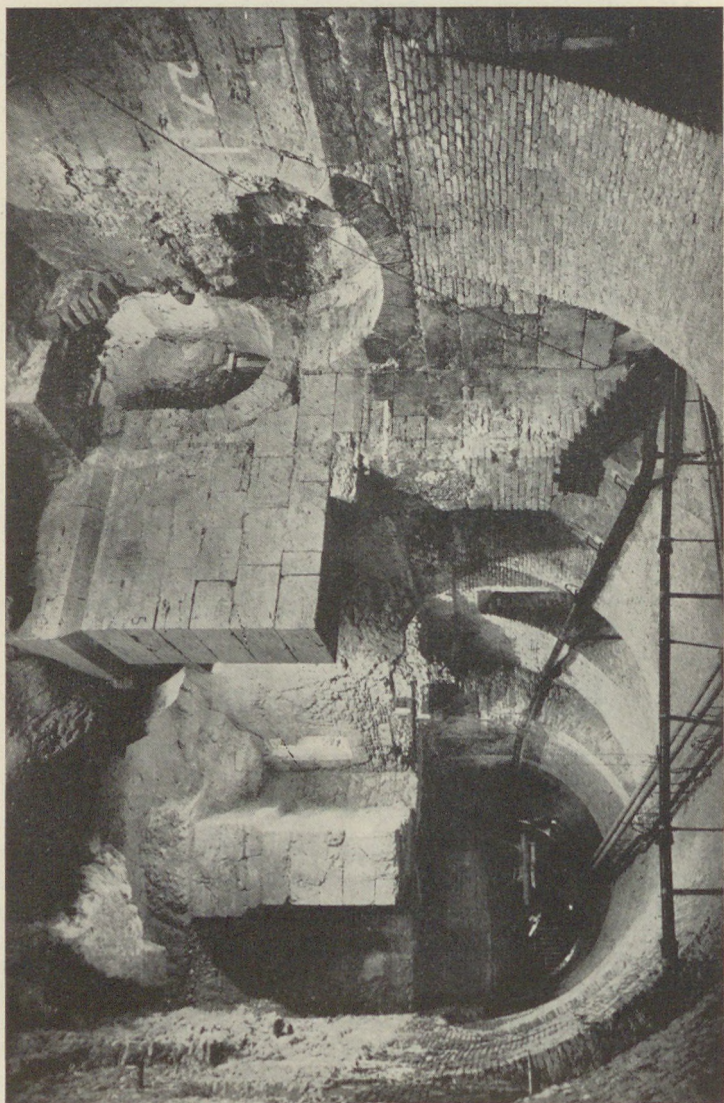
A feltárt Kelenföldi kapu tornyának rekonstrukciója

Sziriai festett üveg pohár a királyi várból. 1300 körül

elsterülő épületek falai nem maradtak ránk, csak az előkerült idomtégla-ból készült építészeti részletek és a nagyszámú XIII. sz.-i leletanyag bizonyítja, hogy a megerősített város falain belül itt is folyt építkezés, amelyben a Nagyboldogasszony templom mesterei is résztvettek.⁴⁷

A budai vár és palota fejlődése erősebb ütemben fokozódott a XIV. sz.-ban. Róbert Károly 1308-ban már székhelyének nevezte Budát és a királyi udvartartás az első években gyakran időzött itt. Ebben az időben épült a hegyhát déli végén egy kis udvart körülvevő épülettömb; melynek alapfalai és a legalsó helyiségek téglá, valamint terazzo padlója a mai palota déli szárnya alatt húzódik. Hátrább (a mai palota díszudvara alatt) gazdasági rendeltetésű építményeket tárt fel az ásatás: sziklába vágott pincehelyiséget a levezető lépcsőkkel. A lejáratot elzáró

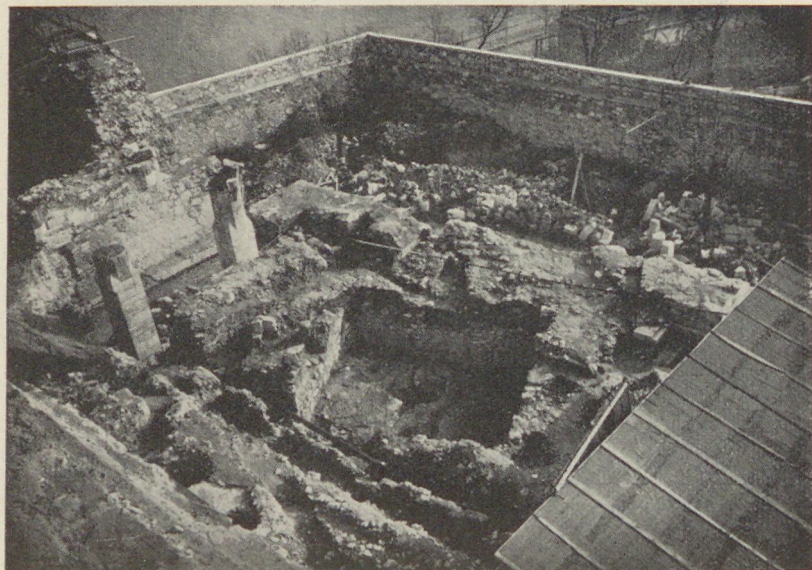
Az Anjou-palota Dunăra néző homlokzatának támpillérei a mai palota pincéjében

A palota D-i oldala az Istvántoronnyal az 1686-os ostrom alatt

föld kihányása után szabaddá vált a pince belseje is. Az alig 5 m hosszú helység aljában még ott feküdtek az elkorhadt gerendák: ászokfák, amelyeken egykor a boroshordók álltak.

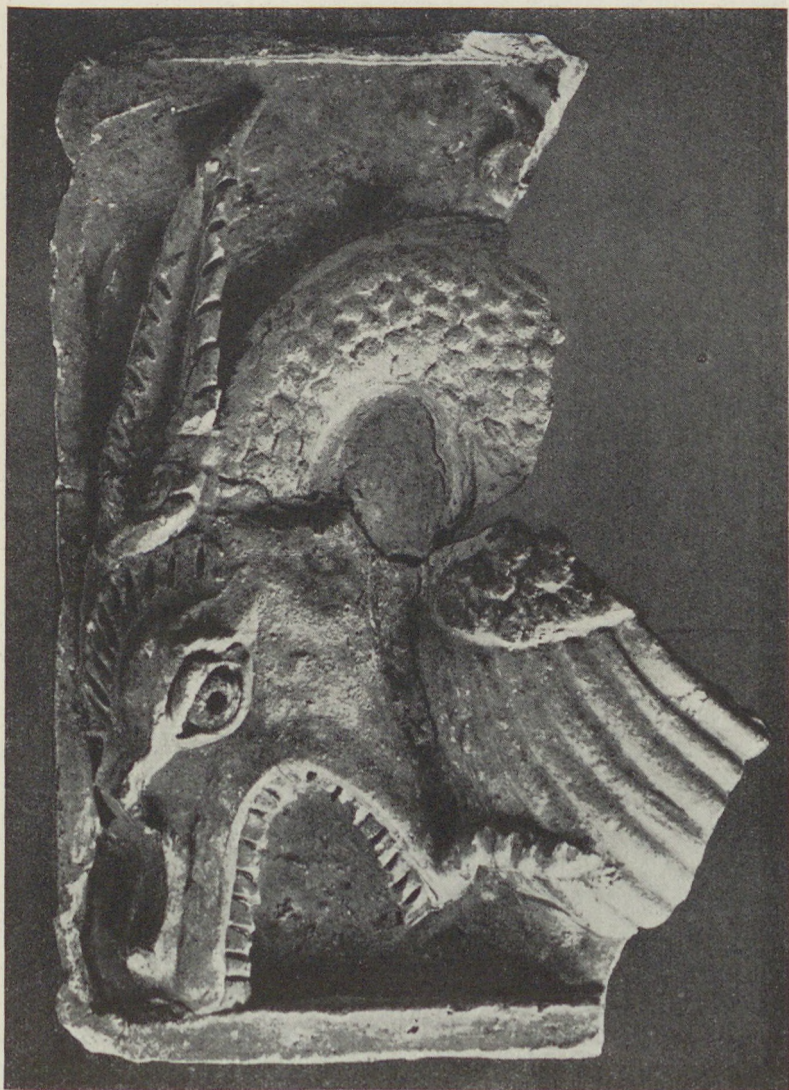
Gyakran tartózkodott Budán, — Visegrád és Diósgyőr mellett — Nagy Lajos udvara is. Tudjuk, hogy a velencei és lengyel követségeket fogadták itt, 1366-ban pedig maga János bizánci császár látogatja meg az uralkodót, hogy a török ellen szövetséget kössenek. Az anjou korszak palotaépítkezésének maradványaiból a mai palota pincéjében tártunk

Az István-torony feltárt alapfalai a mai palota ablakából

fel egy nagyobb szakaszt: kváder kövekkel burkolt homlokzatát és támpilléreit a Dunára néző épületszárnynak. Az anjou korszak második felében épült fel a palota nyugati szárnya. Maradványait — ugyanúgy mint a kis udvar körüli épülettömböt —, ma már alig félméteres alapfalak jelzik, mivel a barokk-kori új építkezések alkalmával teljesen lerombolták magasabbra nyúló falait. Állott már ekkor a palota védrendszerének egyik fontos pontja: az István torony is, amelyről a környező részt még a következő századokban is István várának nevezték. Az ásatás a toronynak már csak legalsó falait és lőréseit tárhatta fel, mivel az emeleti részeket az 1686-os ostrom alkalmával a bajorok ágyúi semmisítették meg. A XIV. sz.-i palota belsejének pompáját ma már csak az ásatás leletei eleveníthetik fel: a színes festéssel díszített perzsiai díszedények és királyi udvar számára dolgozó fazekas mesterek művészi kályháinak töredékei.

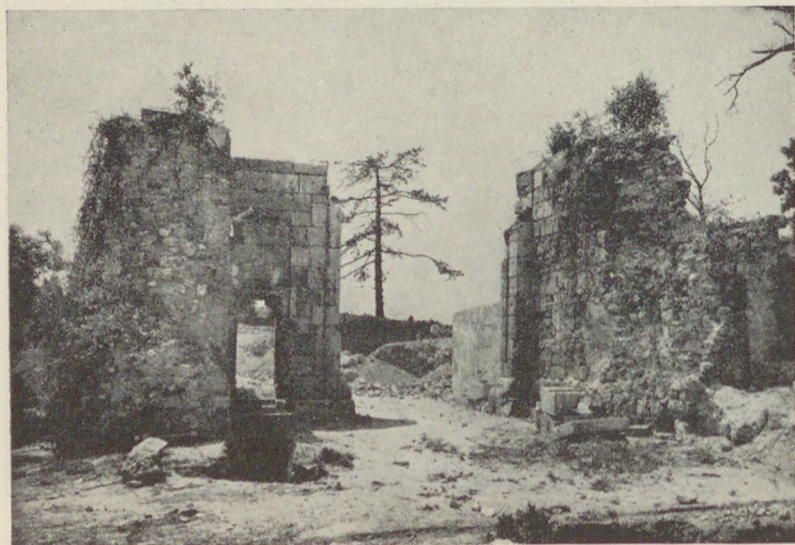
A XIV. sz. végén a királyi palota ismét az oligarchák hatalmi versengésének színtere. Az uralomra jutó Luxemburgi Zsigmond királyságának első éveiben Budát nem udvara székhelyének tekinti, hanem hatalma támpontjának, védvárának, mely az ellenpárt főuraitól és a

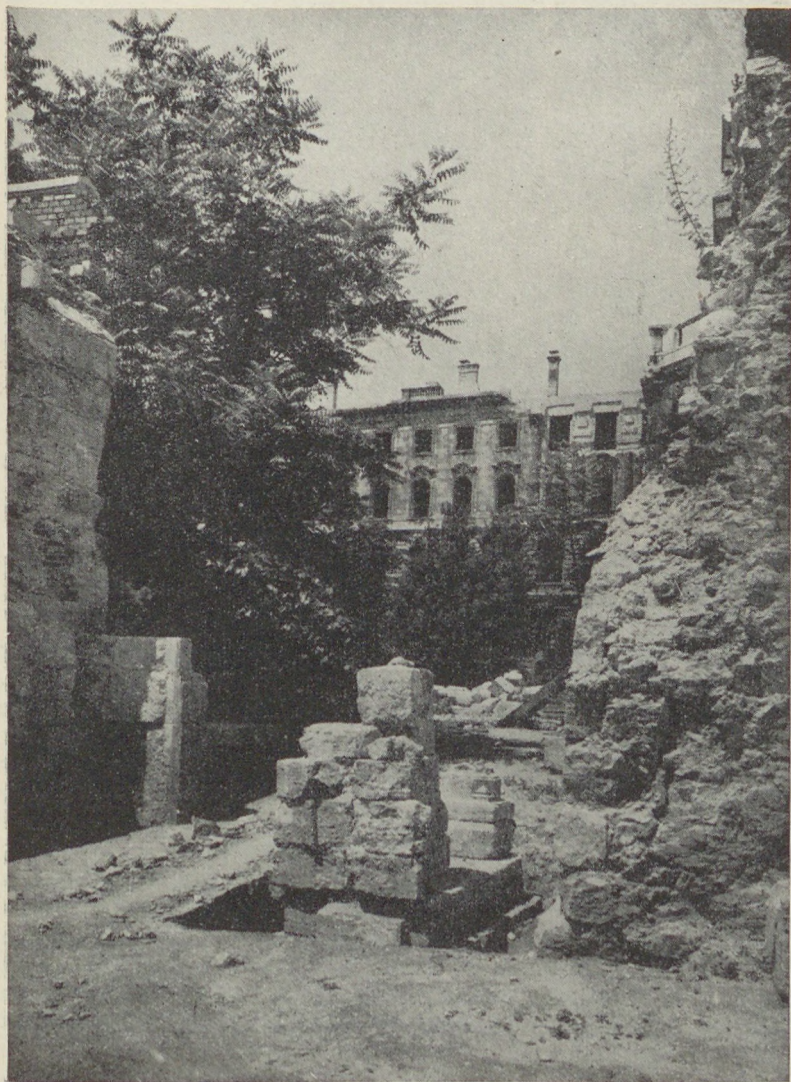
Kályhacsempe az Anjiu-palotából

A Ny-i nagy Zwinger kapuja belülről a helyreállítás után

A déli bástya kaputornyának feltárt maradványai

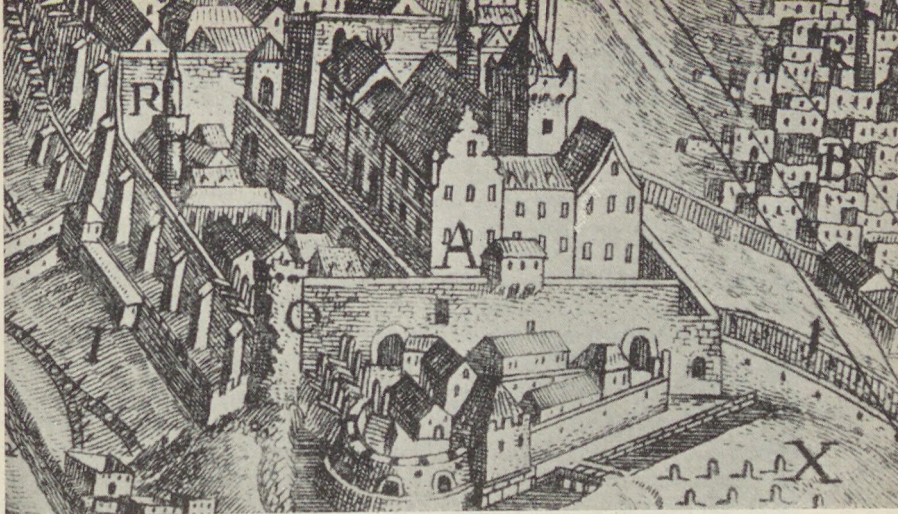
A Ny-i nagy Zwinger D-i kapuja a feltárás után

A helyreállított déli bástya és kaputorony

városi polgárságtól megvédheti. Itteni építkezései is elsősorban védelmi jellegűek. A palotát újabb várfalakkal erősíti meg. A támpilléres várfalak egyrésze még ma is látható, nagyrésztben megmaradtak a szűk várudvarokba bevezető kettős nyílású, felvonóhíddal és csapórácscsal zárható kapuk is. Dél felé, a vár legjobban sebezhető alacsony oldalán, a régi Kelenföldi kapu lebontása után új felvonóhidas kaput építtetett Zsigmond a hozzá csatlakozó déli bástyával. A feltárás eredményeként lehetővé vált a kaputorony és bástya XIX. sz.-i ráépítésekből kibontott maradványainak újjáépítése is. A torony kettős bejáratú : egy kisebb a gyalogosok és egy szélesebb a lovasok és kocsik számára. Mindegyiknek külön hídja volt, amely a kapu előtti mély vermen vezetett keresztül. Veszély esetén a hidakat felvonták, leeresztették a falba süllyesztett csapórácscsal. Hasonló felvonóhidas kapuk épültek ez időben a szűk várudvarok mindkét végén. Az ún. Északi-kapu ma is régi formájában látható és kiásott maradványai alapján újra fel lehet építeni az Új-Világ kaput is. A palota leírt védőműveit jól mutatja a budai várról 1684-ben készített metszet is. Ezen láthatjuk a déli bástyát és kaputornyot, az Új-Világ kaput és a tőle jobbra fekvő saroktoronyt, amelynek karcsú tömbjét a ráépített falakból kibontva a régi rajzok alapján ismét ki lehetett egészíteni.

A város felé hatalmas, 10 méter széles védőárok, mögötte pedig bástyafal zárta le a palotát, bejáratát híd mögött álló kaputorony őrizte. Tovább haladva még egy belső, régebbi védrendszer következett. A régi

A középkori palota D-felől 1634-ben. Előtérben a déli bástya és a déli zárófal a Buzogány toronnyal

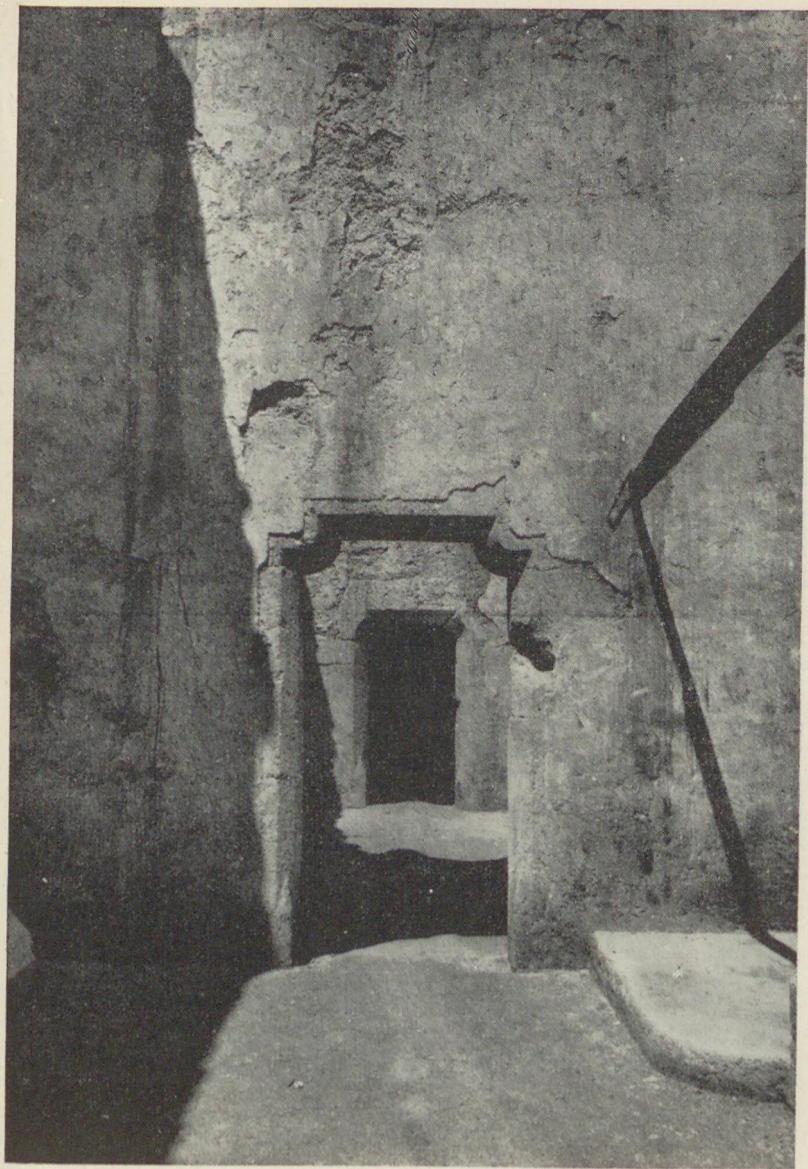
Az újjáépített déli zárófal a kapuval és a Buzogány toronnyal

nyugati szárny lezáródásánál hatalmas méretű, négyzetes alaprajzú torony alsó helységeit tárta fel az ásatás. Maradványa ez annak az építménynek amelyről a XV.—XVI. sz. krónikásai is gyakran megemlékeznek. Heltai Gáspár 1575-ben Mátyás történetírója, Bonfini nyomán így ír róla: Zsigmond király „...egy igen nagy tornyot is kezdé Budán rakatni, mellett im már két padlásig fel vitték vala: De miért hogy ki mulék ez világból, hátra maradt az: És ezt nevezik Csonka Toronynak...”⁴⁹ A hatalmas kváderkövekből rakott tornyot, mely tervezett magasságáig sohasem épült fel, később börtönnek használták; Mátyás az elfogott cseh rabló-lovagokat, a török pedig a foglyul ejtett magyar katonákat zárta ide. Pincéjéből az ásatás során előkerült néhány itt eltemetett rab sírja, a falak kövei máig megőrizték a bevésett feliratokat és neveket.⁴⁹

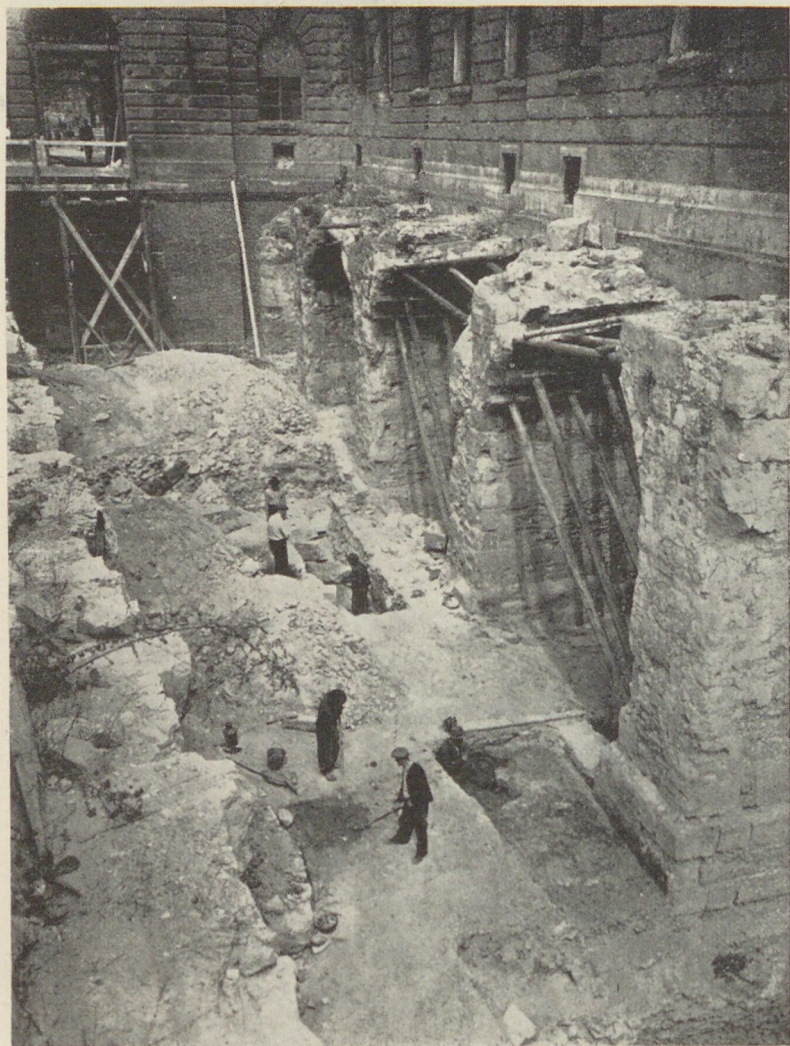
Zsigmond mint cseh király és német-római császár sokat tartózkodott ugyan külföldön, de székvárosának Budát tekintette. Az udvar jelenléte, a fényes külföldi követségek fogadása szükségessé tette a palota kibővítését. A sok éven át tartó munkák végzésére nagy számban szerződtetett külföldi útjai alkalmával francia, cseh és német építő-

A palota déli homlokzata a feltárás után

A déli dongaboltozatos helyiségek ajtónyílásai

A Zsigmond palota Ny-i udvara az 1952-es feltárás közben

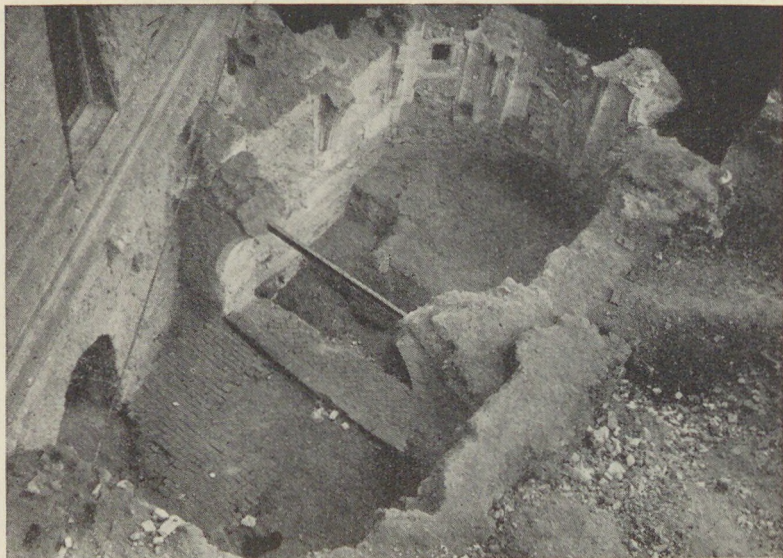

Gyámkö Zsigmond palotájából. 1400-as évek. Vármúzeum

mestereket, kőfaragókat és ácsokat. A hazai és külföldi mesterek munkája eredményeként a budai palota ekkor vált először világhírűvé.

A XV. sz. elején már nagy ütemben folyt a királyi palota bővítése. A déli oldalon az István torony mellé épült egy traktus, melynek ablakai részben dél felé, részben a Dunára néztek. Az ásátás feltárta az alsó-pince helyiségét és részben megmaradt az emeleti díszterem is. A helyén áll még mind a két hatalmas kőpillér, amely a falakba elhelyezett gyámkövekkel együtt a terem gótikus kőbordás boltozatát tartotta. A Dunára néző ablakok közül is megmaradt az egyiknek oldala a hozzá tartozó falba mélyesztett fülkével és kő ülőpaddal. Zsigmond korában nyerte mai formáját a délkeleti palota udvarra nyíló dongaboltozatos helyégsor, mely épségben ránk maradt faragott kőkeretes ajtajaival. Az első helyiségből meredek lépcső visz fel a felső szintre. A három jól zárható helyiség eredetileg valószínűleg kincstár céljaira épült.

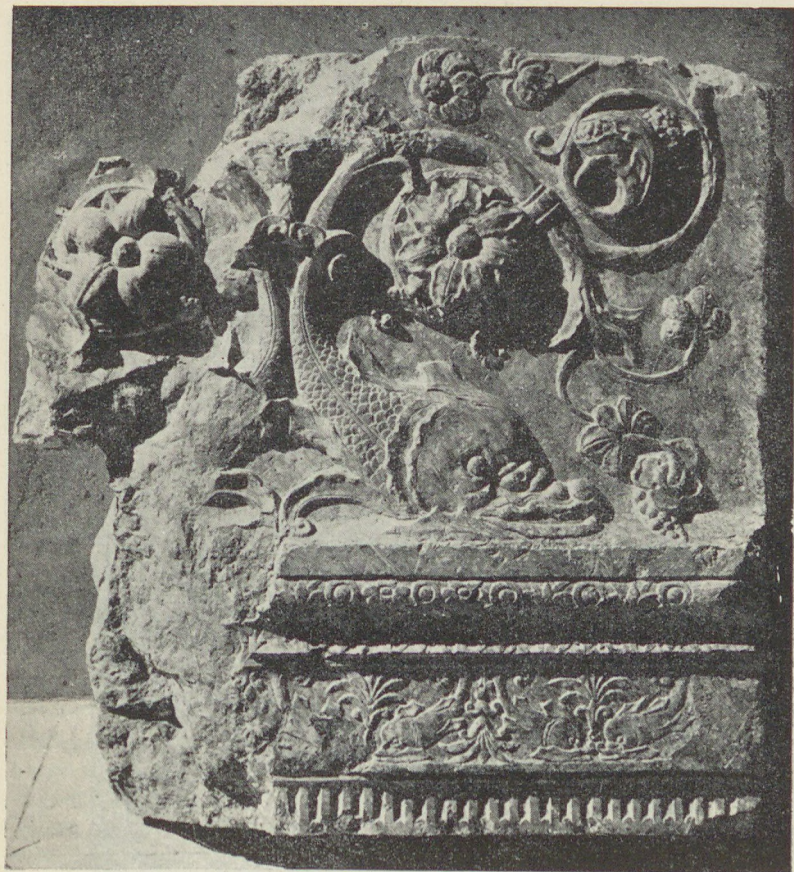
Több éven keresztül végzett földmunkák és régészeti kutatások eredményeként megismerhettük a mai szárny alapfalai előtt húzódó

A várkápolna feltárt attemploma. XV. sz. első fele

Zsigmond-kori nyugati palotaudvart is. Egyik oldalát magas bástyafal határolja, másik felén kő-ívekkel átboltozott pillérek emelkednek, amelyek a déli helyiségsor és a régi nyugati épülettömb összeköttetését szolgálták. Az udvar szintjét téglaporos habarcsréteg padlózta. Alatta egyik helyen hatalmas pince húzódott, hátrább kőből és téglából falazott alagutat tárt fel az ásatás. Ebben húzódott eredetileg a palota egyik vízvezetéke, amelynek ólom csöve és bronz zárócsapja is előkerült itt. Az alagút építéskor vont árokban feltárt leletek bizonyítják, hogy a vezetéket már Mátyás készítette.

Miután a korábbi építkezések már betöltötték a hegygerinc délkeleti végét, Zsigmond a palota város felőli oldalán folytatja a bővítéseket. A város felé nézett hatalmas Friss palotája, amelynek szépségéről és méreteiről a korabeli írók mind megemlékeznek. Lovagterme száz lépés hosszú, boltozatát nyolc pillér tartotta. Ablakaiból nézte később Hunyadi László kivégzését V. László az ország nagyjaival. A palotának csak néhány alapfalát sikerült megtalálni, mivel a XVI.—XVII. század folyamán többször is megsérült és végül a mellette elhelyezett török lőporraktár robbanása teljesen megsemmisítette. Zsigmond épít-

Vörösmárvány friz töredéke Mátyás palotájából. Vármúzeum

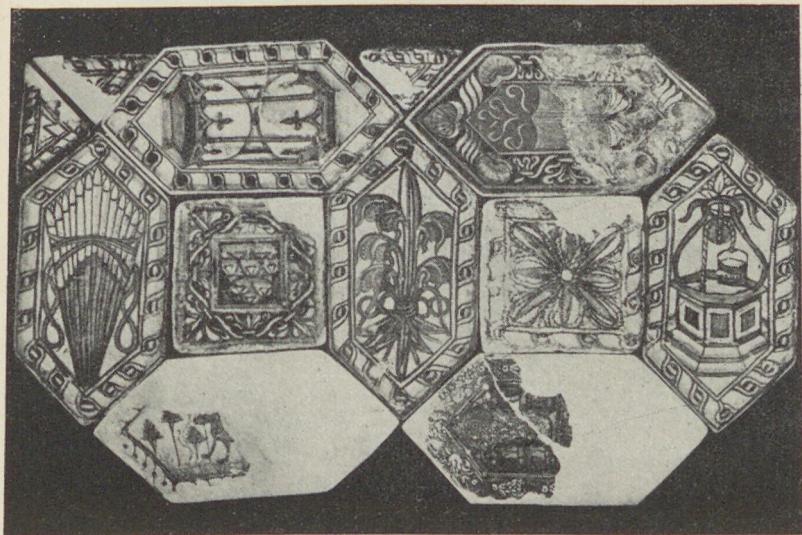
kezéseinek sokat magasztalt szépségét és hatalmas arányait az ásatással napfényre került nagyszámú faragott kőtöredék is igazolja. Különösen jellegzetesek a gazdag faragású gótikus ablakkeretek, melyeknek több változatát sikerült rekonstruálni. A termek belső dísziből több finoman faragott gyámkő és díszkályhák töredékeinek százai maradtak ránk. A kályhacsempéket rendszerint az uralkodó és közvetlen környezetének címere díszíti, de előfordul közöttük olyan is amely magát Zsigmondot

ábrázolja, hosszú, földigérő ruhában, kezében jogarral fején jellegzetes prémes kucsmájával.

A budai palota legnagyobb pompáját, az egész magyarországi művészetre kiható döntő jelentőségét Mátyás uralkodása alatt érte el. A király a művészet pártolását az egész ország hírnevét öregbítő tényezőnek tartotta és mikor udvari szobrászának munkálkodását egy vár ajándékozásával jutalmazta, az adománylevélben is kiemelte; azért tüntette ki, mert művészetével „magunk és egész országunk dicsőségét” növelte.⁵⁰

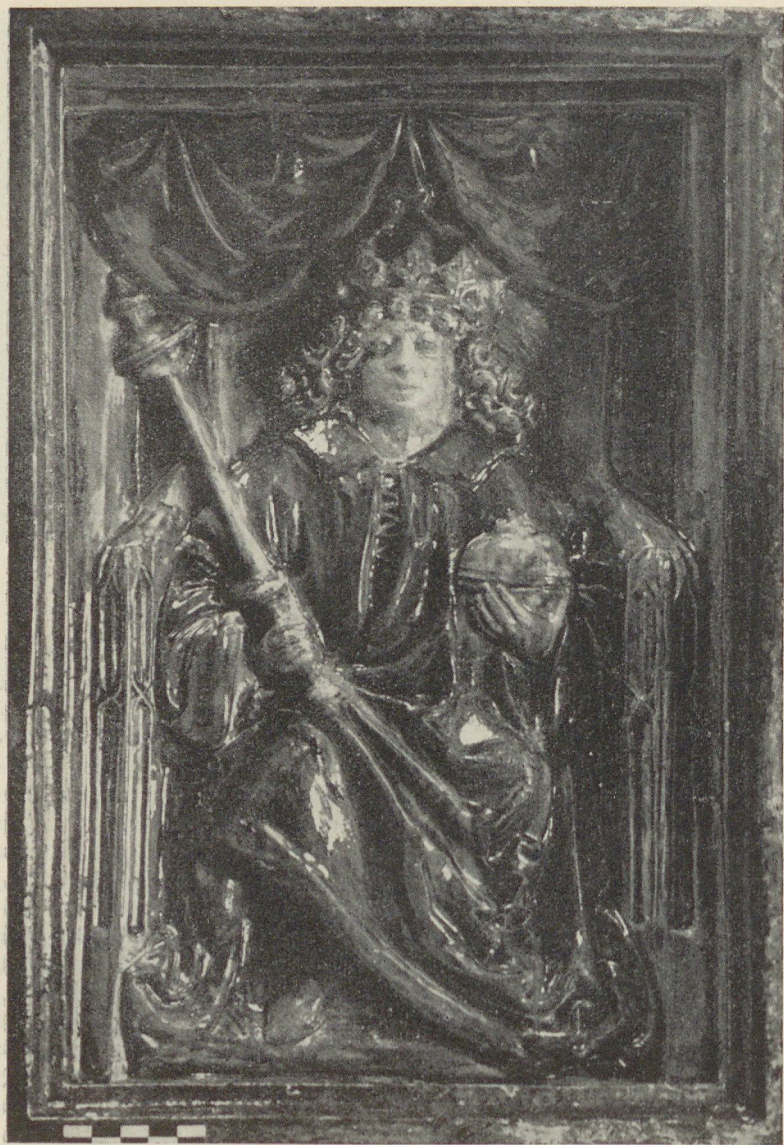

*Reneszánsz díszkút vörösmárvány töredékei. XV. sz. vége.
Halászbástya Kőtár*

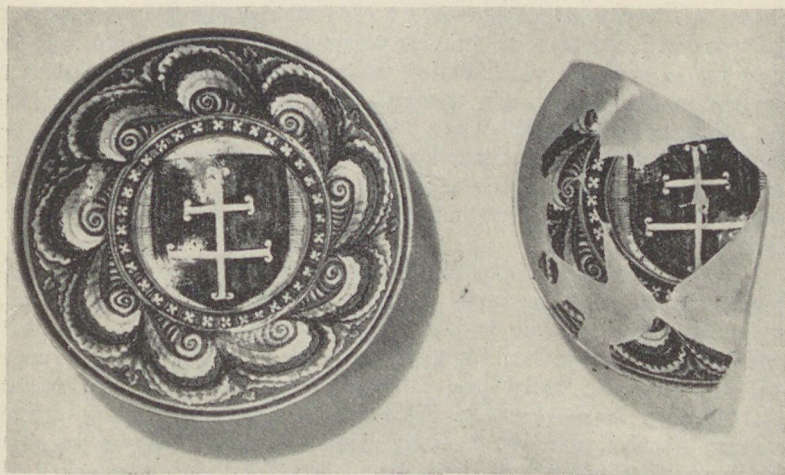

Majolika padlótegélák Mátyás palotájából. XV. század vége. Vármúzeum

Mátyás a palota Dunára néző keleti szárnyában újabb emeleket építtetett és régi termeket átalakított. A Várkápolnában ezüsttel ékesített márvány szenteltvíztartót és orgonát emeltetett. A kápolna díszes felső részét a XVIII. sz.-i építkezések elpusztították, de altemploma megmaradt. A mai palota dunai homlokzata előtt több méteres mélységben állanak falai. Az ásatás eredményeként megismerhettük kőrácsos ablakait, melyek a Dunára néztek, napfényre kerültek a finom faragású ív-indítások, amelyek a boltozat kőbordaíit tartották. A kápolna közelében épült a két hatalmas reneszánsz teremből álló könyvtár, melynek faragott polcain a világhírű Corvinák sorakoztak. „Minden esztendőben harmincháromezer arany forintot költe az íródeákokra, kik Görögországban és egyebütt könyveket le írnak vala. És a könyveket be kötteti vala drága kötésekkel sellyembe, és szép kék bársonyba, ezüst és arany kapcsokkal és boglárokkal“ írja Heltai. A Zsigmond által emeltetett bástyafalak tetejére fából ácsolt tornácokat rakatott, amelyek körülölelték az egész palotát. Zsigmond Friss palotája mellett is újabb építkezésbe kezdett, s az itt elhelyezkedő palota széles lépcsőjű díszes bejáratát és ajtajának domborműveit még hosszú idő múltával is megcsodálták az utazók. Az egyes udvarokat márvány kutakkal és bronz szobrokkal díszítette, köztük volt a három Hunyadi: János, László és

Mátyás király. Kályhacsempe. XV. század vége. Vármúzeum

Faenzai majolikatányér töredéke és másolata. XV. század vége. Vármúzeum

Mátyás képmása is. A palota kútjaiban nyolc mérföldnyi távolságról cserép- és ólomcsöveken át vezették be a mindig csörgedező friss forrásvizet. A vár alatt a mai Palota tér környékén álltak a királyi kertek, melyben hazai és külföldi fák és virágok között nyári mulató és ebédlő házak álltak. „A kert is fellyül be van fedve rés hálóval. És az alatt járnak vala szép idegen földekről hozatott madarak, és az it valók is.”

A Mátyás-kori építkezések alapfalai is csak részben maradtak meg. Elpusztultak a könyvtár színes üveglakai, a színes festésű és

Morvaország kőcserépkupa. XV. század vége. Vármúzeum

aranyozású kódexeket széthurcolták a világ minden tája felé. Az ásatás a könyvkötések sarkait védő díszített vereteket és a könyvmásoló műhely még ma is ragyogó színű festékeit találhatta csak meg. De az épületek egykori gazdagságát ma már nemcsak a kortársak leírásaiból ismerjük. Az ásatás a fehér mészkőből és a vörös márványból faragott ajtó és ablakkeretek, párkányok és címerek nagy tömegét hozta napfényre. A levelekkel és gyümölcsökkel díszített ajtókeretek finom faragása, a pillérfejezetek és párkányok hatalmas méretei a palota egykori pompájának beszédes bizonyágai.

A domborműves faragású, aranyozott kazettás famenyezetek elpusztultak, de ránk maradtak az udvari műhelyekben⁴⁸ készített színes, majolika-festésű, mintás padlók téglái, melyeket Mátyás és Beatrix emblémái díszítenek. Összeállítottuk a figurális és növényi díszítésű díszkályhák csempéit, melyeknek változatos ábrázolásait és szép színeit már Bonfini is megcsodálta. Kiemelkedik közülük az egyik udvari mester alkotása, amelyet a király képmása díszít: Mátyás kárpitos mennyezetű trónszéken ül, jobbában jogarral, baljában országalmával. Az udvari élet pompájának jellemző bizonyítékai az olaszországi majolika tányérok gazdag sorozatai, amelyek részben ajándékként, részben pedig megrendelésre készültek a király számára. A leghíresebb külföldi kézműipari műhelyek termékei jutottak el Budára ez időben: morvaországi és ausztriai cserép-kupák, üvegáruk Németországból, Csehországból és a középkorban is híres velencei (muránói) üvegfüvők drága üvegserlegei és színes üvegkarperecei.

A palotában is dolgoztak kézművesek; az említett majolika műveseken kívül tudomásunk van kőfaragókról és ötvösökről is, akik az udvar számára itt dolgoznak. Megtaláltuk a kőfaragó szerszámokat és az aranyművesek apró olvasztó tégelyeit is amelyekben a nemes érceket hevítették. Elő kerültek a palota tornyait díszítő aranyozott tetőcserepek töredékei is. Messze csillogó fényüket még a török kor végén itt járó Evlia Cselebi is látta: „E régi épületnek némely helyei öt-, hat, hét emeletes kastélyhoz hasonlók s minden kastélynak kupoláján egy-egy arany gömb áll, innen nevezik ezt Kizil Elma (arany alma) palotájának.”⁵¹

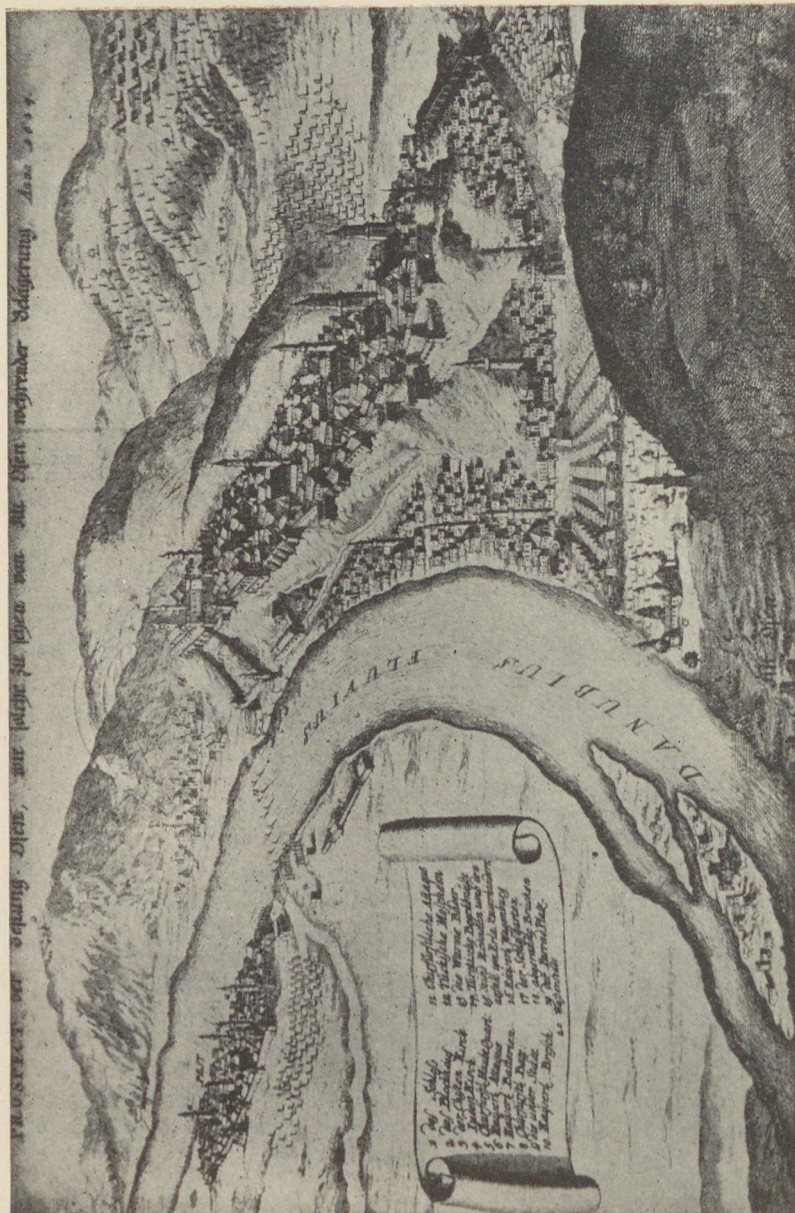
A XVI. sz. a palota életében is a lassu hanyatlás korszaka. Az udvari műhelyek mesterei lassan szétszélednek más városokba, hogy újabb mecénásokat találjanak. Itt-ott még dolgoznak a palota további díszítésén, II. Ulászló a legbelső díszudvar tornácára felvezető lépcső-tornyot építtett és dicsősége megörökítésére a könyvtár terem boltozatára trónralépésének csillagképét festeti fel Mátyás horoszkópja mellé. II. Lajos valószínűleg a Mátyás-kori nagy palota bajáratát díszített állatszobrokkal. A XVII. sz.-ban egy török pasa javíttatja ki a kapu bejáratot díszítő szobrok után elnevezett „Elefánt házat”. A kapu szoborműveit még

Márton királyi szobrász készítette és az „elefánt és egyéb állati szörnyek” kifaragásáért a 20 arany forintot egy évvel a mohácsi csata előtt, 1525-ben fizették ki.⁵²

A csatavesztés hírére fejvesztett menekülés kezdődik. A királyné becsomagoltatja és hajóra rakatja a királyi kincstár drágaságait, elmenekül az udvar és gazdátlanul marad a vár. A győztes török felvonul Buda alá, Szolimán megtekinti a várat, sorrajárja a palota termeit és elragadtatva szépségétől, azt kívánja: Mi jó volna, ha ez a palota Isztambulban . . . az ő ottani palotája mellett állna. A palota és a város helybenhagyott értékeit hajóra rakják és a birodalomba szállítják, hogy beolvastva ágyút öntsenek a harangokból és bronzszobrokból, vagy zsákmányként a sereg katonái osszák szét maguk között.

A részekre szakadt országban annak lassú pusztulásában osztozik a régi főváros is. A palota romladozó falaira az itt járó idegen zsoldosok írják fel nevüket, váltakozva, hol a török, hol a Habsburg hatalom kezén van a vár. Végül Roggendorf 1541. évi ostroma után a szultán seregei ismét Buda alá érkeznek és a mohácsi csata 15. évfordulóján a vár és a város a török kezére került. Buda a törökök szemében 145 éven át „az iszlám erős védőgátja.”

A török uralom a város fejlődését hosszú időre visszavetette, lakossága egyre csökken, épületei lassan pusztulnak. 1686-ban a visszafoglalók az egykori virágzó város helyén csak üszkös romokat találtak. Csak az 1945-ös felszabadulás után kormányunk nagylelkű támogatása tette lehetővé a középkori város és palota maradványainak feltárását. Az értékes műemlékek újjáépítésével új színnel gazdagodik Budapest.

Buda és Pest délről 1684-ben

JEGYZETEK

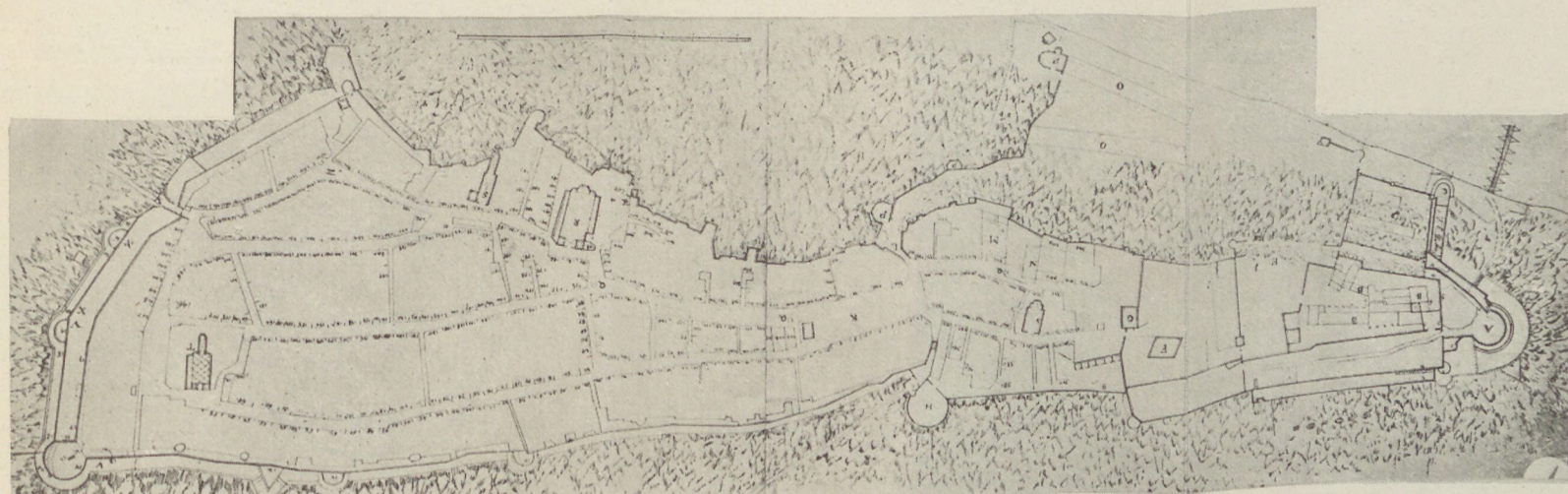
- ¹ *Anonymus*: „De gestis Hungarorum“. 57. fejezet.
- ² *Nagy Lajos*: Pest város eredete. (Előzetes jelentés az eskütéri ásatásokról.) Megjelent: Tanulmányok Budapest Múltjából. III. köt. 1934.
- Bertalan Vilmos*: A belvárosi plébániatemplom mellett folytatott ásatások. Budapest Régiségei. XIV. köt. 1945.
- ³ *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores: Liutodus presbyter et canonicus mon. Dioessensis.*
- ⁴ *Fejér*: Codex Diplomaticus VIII. I. 267. 1.
- ⁵ *Kovacich*: Formulae Solennes Styli. Pest 1799. 433—453. 1.
- ⁶ A rajzot közli *Romer Flóris*: A régi Pest-Budapest. 1873. 6. ábra.
- ⁷ *Győrffy György*: Kurszán és Kurszán vára Budapest Régiségei XVI. 1955. 9—29.
- ⁸ *Bárfai-Szabó László*: Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Budapest 1935.
- ⁹ 1148. I. Géza király — a László király által a királyi kamarából a budai káptalannak utalványozott évi 360 penza pótlására — a káptalannak adományozza a budai vásárvámot, a pesti és kerepesi révek vámját, a megyeri révtől a király nagyszigetéig terjedő Duna-szakaszon gyakorolt halászat birtokában pedig megerősíti a káptalant. Budapest Történetének Okleveles Emlékei. Sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert Budapest 1936. 3. 1.
- ¹⁰ *Horváth Henrik*: Zsigmond király és kora. Budapest. 1937. 86—88. 1.
- ¹¹ *Szőnyi Ottó*: A román stíluskorszak és a Szt. Margitsziget műemlékei Budapest Műemlékei. Szerk.: Lechner Jenő Budapest. 19. 1.
- ¹² *Divald Kornél*: Budapest művészete a török hódoltság előtt. Bp. én. 50. 1.
- ¹³ Az ásatások alaprajzát a szükséges magyarázatokkal Seidl Kornél főmérnök volt szíves rendelkezésre bocsátani.
- ¹⁴ A Halászbástya Kötárban.
- ¹⁵ Az óbudai királynéi várral foglalkozik Gerevich László: A gótika kézikönyve 63. oldalán. (Sajtó alatt.)
- ¹⁶ *Csemegi József*: Hol állott egykor az óbudai királyi vár? Klny a Magyar Mérnök és Építész Egylet kiadásában megjelenő Értekezések, Beszámolók a műszaki és gazdaságtudományok köréből c. füzet 1943. V. számából.
- ¹⁷ A mai tabáni plébánia templomból, másodlagos befallazásból került a múzeumba.
- ¹⁸ Budapest Régiségei XIII. 1943. 206—217.
- ¹⁹ Budapest Régiségei XIII. 1943. 193—205.
- ²⁰ Budapest Régiségei XIII. 1943. 173—184.
- ²¹ *Lux Géza*: Újabb ásatások a Margitszigeten. Technika. 1938. 6. sz.
- ²² *Gerevich László*: Castrum Budense. A. É. 1952. 2. sz.
- ²³ *Holl Imre*: Külföldi kerámia Magyarországon a XIII—XVI. századig. Budapest Régiségei XVI. 1955. 171—175.
- ²⁴ *Gerő László*: Újabb adatok a várbeli Szent Miklós templomhoz. Budapest Régiségei XIII. 1943. 304—314.
- ²⁵ *Csemegi József*: Adatok a budavári főtemplom középkori építéstörténetéhez. Tanulmányok Budapest Múltjából. VIII. 1940. 118—167.
- ²⁶ *Relkovic Neda*: Buda város Jogkönyve. Budapest 1905.
- ²⁷ A magyar parasztháborúk irodalma. Bp. 1950. 28. 1.
- ²⁸ *Mályusz Elemér*: Az egyházi tizedkizsákmányolás. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Budapest. 1953. 320—333.

- ²⁹ *Horváth H.*: i. m. 29—67. Udvartartás és lovagvilág.
- ³⁰ *Aldásy Antal*: A baseli zsinat áthelyezése Budára. Budapest Régiségei. VII. 1900.
- ³¹ *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az Árpádoktól Mohácsig. Budapest 1949. 135. l.
- ³² A budai lakosság 30%-a iparos. Molnár E. i. m. 135. l.
- ³³ *Molnár E.*: I. m. 131—115.
- ³⁴ *Gerevich László*: Középkori kelyhek Budán, Bud. Rég. XIV. 335—363.
- ³⁵ *Gerevich László*: Gótikus házak Budán. Bud. Rég. XV. 1950.
- ³⁶ *Pór Antal*: Nagy Lajos király építőmestere. Századok 1908.
- ³⁷ *Radocsay Dénes*: A középkori Magyarország falképei. Bp. 1954.
- ³⁸ *Gerevich László*: Gótikus házak Budán. Bud. Rég. XV. 178—186.
- ³⁹ *Pataki Vidor*: A budai vár középkori helyrajza. Bud. Rég. XV. 1950.
- ⁴⁰ *Gerevich László*: Gótikus házak Budán. Bud. Rég. XV. — : Budavár egyetlen gótikus városunk. Budapest, 1947.
- ⁴¹ *Evliá Cselebi* török világutazó magyarországi utazásai 1660—1646. Ford. Karácson Imre. Budapest 1904. 239. l.
- ⁴² *Pataki V.*: i. m. 294. l. (jegyzet) D1 9937.
- ⁴³ *Medriczky Andor*: Budapest régi fürdői. Bp. 1942. Officina. 12. l.
- ⁴⁴ *Garády Sándor*: Mátyás király budanyéki vadászkastélya. Bp. 1941.
- ⁴⁵ A magyar parasztháborúk irodalma. 1437—1514. 104—106. l.
- ⁴⁶ *Molnár Erik*: i. m.
- ⁴⁷ A palota maradványainak feltárásáról, építési periódusairól és leleteiről előzetes beszámolók: Gerevich László, Seidl K., Holl I., Bertalan V-né, Nagy L., Huszár L., Archaeologiai Értesítő 1952. 2. sz. 150—201. l. Gerevich László, Seidl Kornél, Holl Imre: Megjegyzések a budai vár XIII. sz.-i építéstörténetéhez. Művészettörténeti értesítő. 1953. 210—218. l.
- ⁴⁸ A majolika-műhelyről: Voit P.: Mátyás budavári majolikagyártó műhelye. Bud. Rég. XVII. (Sajtó alatt).
- ⁴⁹ *Heltai Gáspár*: Chronika. Kolozsvár 1575.
- ⁵⁰ *Balogh János*: A későgótikus és a renaissance kor művészete. Magyar Művelődéstörténet. II. k. 516. l.
- A palota topográfiájához: Balogh J. Művészettörténeti Értesítő. 1952. 29—40.
- ⁵¹ *Evliá Cselebi* i. m. 241. l.
- ⁵² *Horvát Henrik*: Budai kőfaragók és kőfaragójelek. Bp. 1935. 44.
- Fekete Lajos*: Budapest a török korban. Horváth H. Márton szobrász adatát, Fekete pedig az elefántház építését és kijavíttatását említi; a két adat egyeztetését azonban nem kísérelték meg.

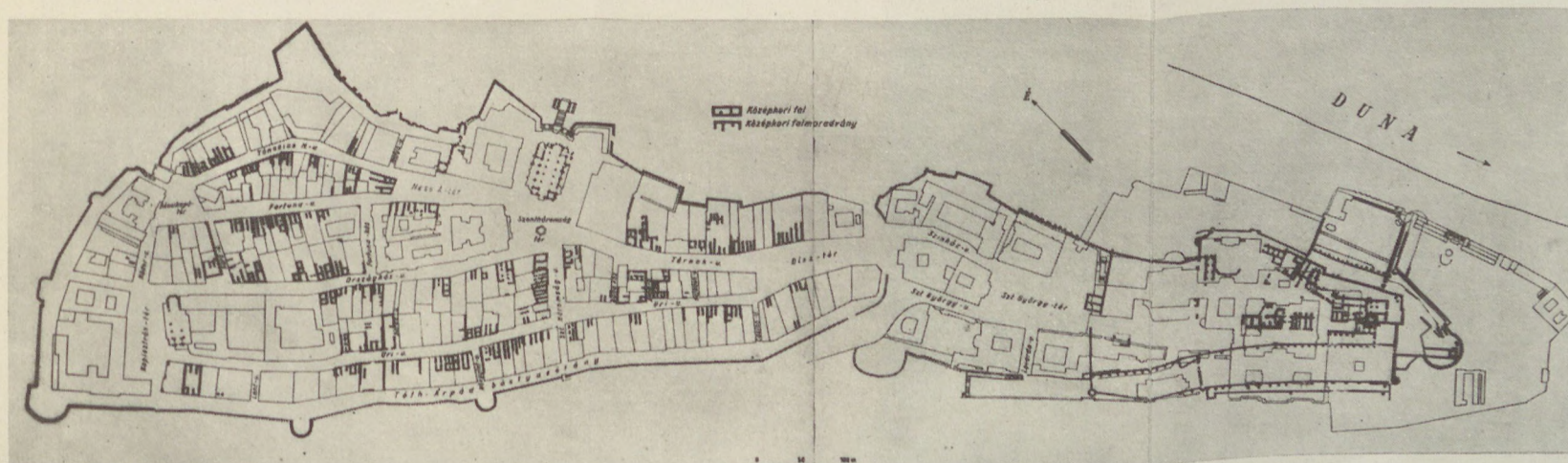

A budai vár 1541-ben.
Erhard Schön metszete.

A budai vár alaprajza
1697-ben, Haug rajza.

A budai vár mai alaprajza
a fennmaradt középkori fa-
lakkal.

TARTALOMJEGYZÉK

I. Pest

1. Pest a tatárjárás előtt	3
2. A város fejlődése	5
3. Belvárosi plébánia templom	15

II. Óbuda

1. A település története	21
2. Középkori műemlékek	22

III. Buda

1. A város kialakulása	25
2. A város környéke	25
3. Margitsziget	27
4. A polgárváros	32

IV. Palota és királyi vár

1. A vár a XIII. és XIV. században	59
2. Zsigmond építkezései	64
3. A budai palota Mátyás király idejében	76

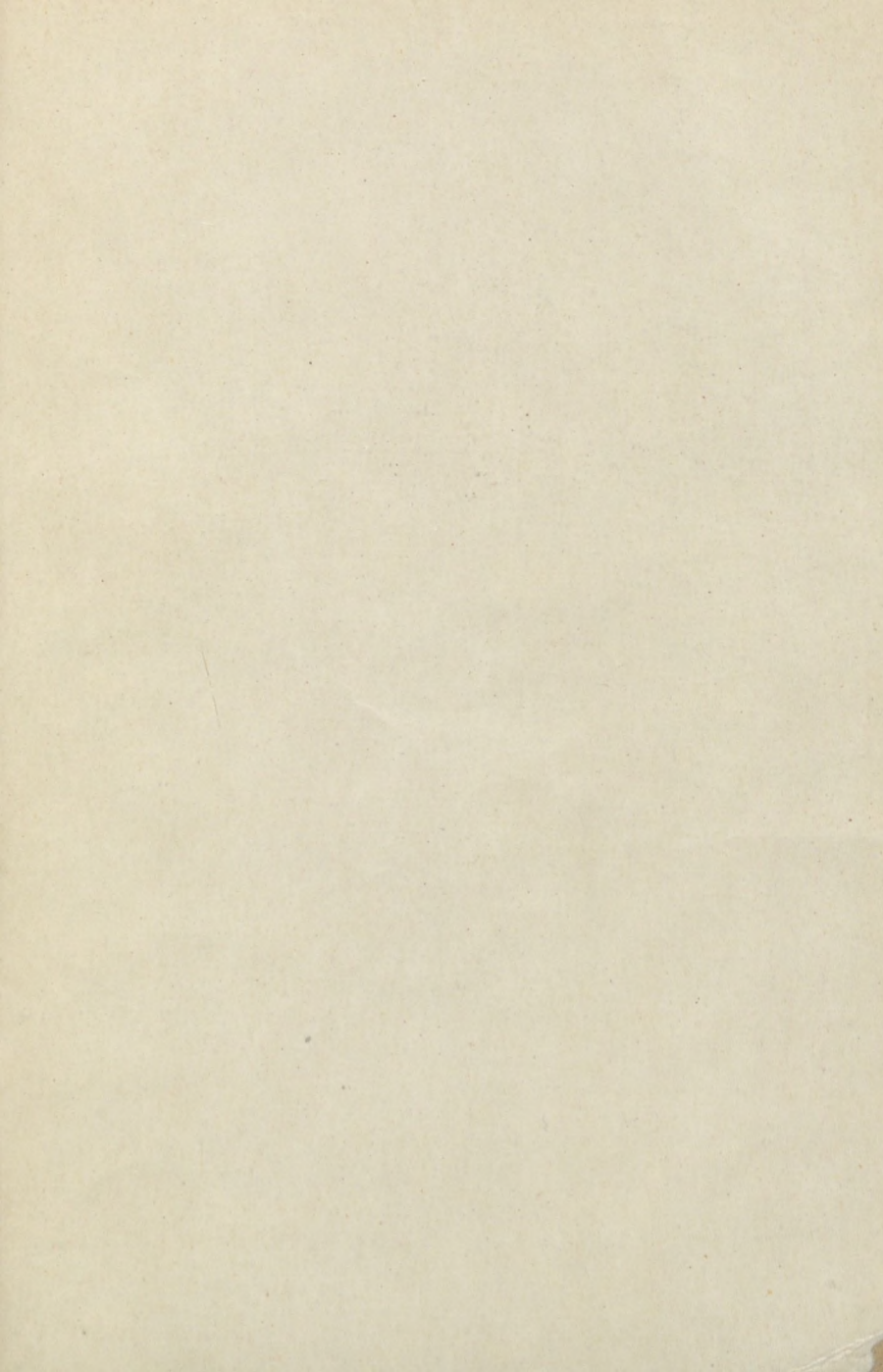
JEGYZETEK 85

Pest	F. Mihály Ida
Margitsziget	F. Mihály Ida
Óbuda	Lócsy Erzsébet
Buda	Lócsy Erzsébet
Palota és királyi vár	Holl Imre

Felelős kiadó : Fülep Ferenc

30895 - 689/4 - Révai Nyomda, Budapest (Felelős: Nyáry Dezső)

PROSPECT der Festung Ofen, wie

